ISSN 2654-2366

Archive

Αθήνα 2016 Τόμος 12

ARCHIVE

Επιστημονική περιοδική έκδοση ανοικτού περιεχομένου

ISSN 2654-2366

Τόμος 12 - 2016

Αριθμός Τόμου: Archive τόμος 12, 2016
Εκδότης: Κ. Καλογερόπουλος
Τόπος έκδοσης: Μοράβα 8, 121 36 Περιστέρι, Αθήνα
Χρονολογία έκδοσης: Δεκέμβριος 2016

Περιεχόμενα

Περιλήψεις

Ιωαννίδου, Α. 2016, Το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας στα ελληνικά επαναστατικά Συντάγματα, *Archive*, 12, 6-13.

Το παρόν δοκίμιο έχει ως σκοπό να παρουσιάσει το συνταγματικό πλαίσιο προστασίας του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας κατά την επαναστατική περίοδο, όπου και πραγματοποιείται η προσπάθεια οργάνωσης και συγκρότησης του ελληνικού κράτους σύμφωνα με το αστικό φιλελεύθερο ευρωπαϊκό πρότυπο. Η ιδιοκτησία κατά την υπό μελέτη περίοδο εξαιτίας της μεγάλης κοινωνικής και οικονομικής της σημασίας τοποθετείται στο επίκεντρο των πολιτικών ανακατατάξεων και διακυβευμάτων τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Λαγουδάκη, Ε. 2016, Το επιχείρημα της ιδιωτικής γλώσσας, *Archive*, 12, 14-18.

Το παρόν δοκίμιο πραγματεύεται το επιχείρημα της ώριμης θεωρίας του Ludwig Wittgenstein (1889-1951) ενάντια στην δυνατότητα ύπαρξης «ιδιωτικής γλώσσας». Πρόκειται για ένα επιχείρημα άξονας του οποίου είναι η θέση ότι δεν μπορεί να υπάρξει μία γλώσσα η οποία να έχει επινοηθεί και να κατανοείται από ένα και μόνο πρόσωπο. Επιπλέον, θεωρεί ότι είναι αδύνατη η ιδιοποίηση της γλώσσας από την εσωτερική μας συνείδηση. Προκειμένου να γίνει αντιληπτή και κατανοητή αυτή η παραδοχή, θα παρουσιασθεί η διαδρομή που ακολούθησε η σκέψη του μέχρι να καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα. Επίσης, θα εξηγηθεί γιατί η αποδοχή αυτού του επιχειρήματος αναθεωρεί το ως τότε παραδοσιακά αποδεκτό καρτεσιανό μοντέλο του εσωτερικά και ιδιωτικά συγκροτημένου εαυτού.

Μαστοράκη, Α. 2016, Παλαιολιθική εγκατάσταση – Νεολιθικός οικισμός – Πόλη της Εποχής του Χαλκού, *Archive*, 12, 19-28**.**

Η παλαιολιθική χαρακτηρίζεται από ασταθείς κλιματολογικές συνθήκες και τη διαδοχική ύπαρξη νομαδικών κυνηγών-συλλεκτών. Αντίθετα, η Νεολιθική εποχή στην περιοχή της Ελλάδας - Αιγαίου χαρακτηρίζεται από σταθεροποίηση κλιματολογικών συνθηκών, γεγονός που ευνοεί την οργάνωση οικισμών μόνιμου χαρακτήρα, με οικονομία που υποστηρίζεται από τη συστηματική γεωργική εκμετάλλευση, την κτηνοτροφία, την ανταλλαγή πρώτων υλών και προϊόντων και την παραγωγή κεραμικών. Κατά τη διάρκεια της Εποχής του Χαλκού πραγματοποιούνται σημαντικές αλλαγές, οι οποίες επικεντρώνονται κυρίως στη σταδιακή εξάπλωση της χρήσης μετάλλων (κυρίως χαλκού), στην εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών και στην εμφάνιση οργανωμένων οικισμών. Αυτοί οι οικισμοί αποδεικνύουν πλέον στοιχεία αστικοποίησης, ως οργάνωση του πρωτογενούς τομέα, εξειδίκευση της εργασίας, τυποποίηση της παραγωγής, διοικητική οργάνωση και κοινωνική διαφοροποίηση.

Dascalopoulou, S., Vernicos, N. 2016, Les Grecs en Russie: Autochtones et Immigres dans le Bassin de la Mer Noire, *Archive*, 12, 29-50.

Ο Εύξεινος Πόντος από τους αρχαίους χρόνους υπήρξε, για τους Έλληνες, θάλασσα για τη ναυσιπλοΐα, το εμπόριο προϊόντων διατροφής και πρώτων υλών. Προς τις ακτές του κινήθηκαν διαδοχικά κύματα μεταναστεύσεων, που οδήγησαν στη δημιουργία ενός δικτύου παράκτιων αποικιών στη λεκάνη του Πόντου, όπου οι άποικοι συνυπήρξαν με τους άλλους παραποτάμους λαούς. Αυτή η προνομιακή κατάσταση συνεχίστηκε στους

ρωμαϊκούς χρόνους και μέχρι τις εισβολές των διαφόρων βαρβαρικών λαών που αναστάτωσαν την ενδοχώρα, αλλά άφησαν στους Βυζαντινούς της Κωνσταντινούπολης και της Τραπεζούντας τον έλεγχο της θάλασσας και του εμπορίου, ακόμη και όταν οι Σκανδιναβοί τολμούσαν εκεί μέχρι στο Αιγαίο Πέλαγος. Ήταν οι Γενουάτες που, με την είσοδο τους στη Μαύρη Θάλασσα, μετά το 1204, τροποποίησαν αυτό το έντονα εξελληνισμένο τοπίο, που κατέληξε να ενσωματωθεί στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

Καλογερόπουλος, Κ. 2016, Παρθενώνας και Ναός του Διός: Τυπολογικές διαφοροποιήσεις και ομοιότητες, *Archive*, 12, 51-58.

Στο παρόν δοκίμιο επιχειρείται σύντομη επισκόπηση και περιγραφή του ρυθμού και του γλυπτού διακόσμου του Παρθενώνα και του ναού του Διός στην Ολυμπία. Οι δύο ναοί θεωρούνται τυπολογικά δωρικού ρυθμού. Η τυπολογία σχετικοποιείται, ωστόσο, αν λάβει κανείς υπόψη του τις διαφορές που παρατηρούνται εξαιτίας της εισαγωγής ιωνικών και κυκλαδικών στοιχείων στην οικοδόμηση του Παρθενώνα, τη δημιουργική πίεση που άσκησε το οικοδομικό πρόγραμμα του Ναού του Διός στον Παρθενώνα και τανάπαλιν, όσον αφορά τουλάχιστον στο γλυπτικό πρόγραμμα του Φειδία και την κατασκευή των δύο μνημειακών διαστάσεων αγαλμάτων, της Αθηνάς και του Διός. Στόχος είναι ο εντοπισμός πιθανών διαφορών και ομοιοτήτων, αλλά και του τρόπου με τον οποίο οι δυο ναοί αντιπροσωπεύουν το πνευματικό και πολιτισμικό ιδεώδες της αθηναϊκής πόλης-κράτους και του κοινού των Ηλείων.

Το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας στα ελληνικά επαναστατικά Συντάγματα

Λέξεις κλειδιά: *Α΄ Εθνοσυνέλευση των Ελλήνων*, *αναγκαστική απαλλοτρίωση*, *ατομικό δικαίωμα ιδιοκτησίας*, *Β΄ Εθνική Συνέλευση*, *Ε΄ Εθνική Συνέλευση*, *Ηγεμονικόν Σύνταγμα*, *προστασία της ιδιοκτησίας*, *Ρήγας Βελεστινλής*, *Σύνταγμα της Επιδαύρου*, *Σύνταγμα της Τροιζήνας*

Άννα Ιωαννίδου, Πτυχιούχος Πολιτικών Επιστημών και Νομικής, Μ.Α. Νομικής ΑΠΘ

Abstract

The purpose of this essay is to present the constitutional framework for the protection of the individual right to property during the revolutionary period, where the effort is being made to organize and form the Greek state according to the bourgeois liberal European model. Property in the period under study due to its great social and economic importance is placed at the center of political upheavals, both at national and European level.

Το παρόν δοκίμιο έχει ως σκοπό να παρουσιάσει το συνταγματικό πλαίσιο προστασίας του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας κατά την επαναστατική περίοδο, όπου και πραγματοποιείται η προσπάθεια οργάνωσης και συγκρότησης του ελληνικού κράτους σύμφωνα με το αστικό φιλελεύθερο ευρωπαϊκό πρότυπο. Η ιδιοκτησία κατά την υπό μελέτη περίοδο εξαιτίας της μεγάλης κοινωνικής και οικονομικής της σημασίας τοποθετείται στο επίκεντρο των πολιτικών ανακατατάξεων και διακυβευμάτων τόσο σε εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

Η προστασία της ιδιοκτησίας στα συνταγματικά κείμενα της Γαλλικής Επανάστασης, στο Φυσικό Δίκαιο και στην πολιτειακή σκέψη του Ρήγα

Σύμφωνα με την παραδοσιακή συνταγματική θεωρία των ατομικών δικαιωμάτων, το δικαίωμα της ιδιοκτησίας θεωρείται δικαίωμα πρώτης γενιάς, το οποίο μαζί με το δίπτυχο προσωπική ελευθερία και ισότητα αποτελεί την προϋπόθεση της απρόσκοπτης λειτουργίας της φιλελεύθερης οικονομίας. Το απαραβίαστο της ιδιοκτησίας περιέχεται στον κλασικό κατάλογο των ατομικών δικαιωμάτων μαζί με την προσωπική ελευθερία και την ασφάλεια, το άσυλο της κατοικίας, την ελευθερία της έκφρασης και του τύπου, το απόρρητο των επιστολών, την θρησκευτική ελευθερία, την ελευθερία της εκπαίδευσης, την ελευθερία του συνέρχεσθαι, την ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, το δικαίωμα του αναφέρεσθαι προς τις αρχές, την οικονομική ελευθερία, την νομική και φορολογική ισότητα.

Με την κατοχύρωση των ατομικών ελευθεριών και ειδικότερα του συνόλου των ιδιωτικών περιουσιακών δικαιωμάτων στα συνταγματικά κείμενα της Γαλλικής Επανάστασης καταργείται η φεουδαρχική ιδιοκτησία και συγχρόνως προσδίδεται ολοκληρωμένη μορφή στην αρχή της λαϊκής κυριαρχίας. Τα φιλελεύθερα συνταγματικά κείμενα της Γαλλικής Επανάστασης αντιμετωπίζουν τα ατομικά δικαιώματα ως έμφυτα, αναπαλλοτρίωτα και αιώνια. Τα ατομικά δικαιώματα έχουν διακηρυχθεί δογματικά στις διδασκαλίες της Σχολής του Φυσικού Δικαίου και στα έργα των πολιτικών φιλοσόφων του 18ου αιώνα. Η αρχή της προστασίας της ιδιοκτησίας, σύμφυτη με το φαινόμενο της ανθρώπινης συμβίωσης και την αναγνώριση της αξίας της προσωπικότητας του ατόμου, διατυπώνεται τόσο από τον J. Locke όσο και από τους φυσιοκράτες Montesquieu και Voltaire.

Η Γαλλική Επανάσταση διαπνεόμενη από ατομοκεντρικές αντιλήψεις -σύμφωνα με τις οποίες το άτομο αποτελεί την αρχή και το τέλος κάθε κρατικής οργάνωσης- έχει ως ιδεολογική βάση την αρχή ότι τα ατομικά δικαιώματα απορρέουν από το υπέρτερο και αναλλοίωτο Φυσικό Δίκαιο που προϋπάρχει τόσο του κράτους όσο και του θετικού δικαίου. Σύμφωνα με την ίδια λογική και πολιτική φιλοσοφία, η ιδιοκτησία ως ατομικό δικαίωμα, αλλά και ως θεσμός κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης αφενός μεν υπηρετεί την προστασία της ιδιωτικής σφαίρας και αυτονομίας αφετέρου δε εκφράζει την αξίωση των ατόμων έναντι του κράτους και των οργάνων του να απέχουν από κάθε επέμβαση στην ιδιωτική σφαίρα ανάπτυξης της προσωπικότητάς τους. Η ιδιοκτησία ως εξουσιαστική σχέση μεταξύ ανθρώπου και πράγματος αναφέρεται σε περιουσιακά αντικείμενα και επομένως ανάγεται στον οικονομικό χώρο. Πρόκειται για μία de facto πραγματική εξουσία επί του πράγματος, η οποία αναγνωρίζεται, διαμορφώνεται από το δίκαιο και καθίσταται νομική.

Εκφραστής του γαλλικού επαναστατικού πνεύματος της ελευθερίας - ισότητας - αδελφότητας υπήρξε ο Ρήγας Βελεστινλής, ο οποίος μετέφερε τα διδάγματα της Γαλλικής Επανάστασης στη νεοελληνική πολιτική σκέψη, προσαρμόζοντάς τα στην ελληνική και βαλκανική πραγματικότητα. Οι πολιτικές, πολιτειακές και κοινωνικές αντιλήψεις του Ρήγα επηρέασαν τους συντάκτες των πρώτων ελληνικών συνταγμάτων.

Στο έργο του Νέα Πολιτική Διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανίας (1797), τμήμα του οποίου αποτελούν τα Δίκαια του Ανθρώπου, ο Ρήγας αναπτύσσει τα φυσικά δικαιώματα των ανθρώπων, δηλαδή τα δικαιώματα, που «δεν έχει την άδειαν να τους τα αφαιρέσει κανένας επί της γης» (άρθρο 1) και έχουν ως φορέα κάθε άτομο ανεξαρτήτως θρησκείας ή εθνικής καταγωγής. Στο μανιφέστο του αυτό ο Ρήγας θεωρεί το δικαίωμα της ιδιοκτησίας προϊόν του φυσικού δικαίου, στο οποίο ο ίδιος συμπεριλαμβάνει την ισότητα, την ατομική και εθνική ελευθερία, την προσωπική ασφάλεια, αλλά και την ελευθερία της σκέψης, την θρησκευτική ελευθερία και την ελευθερία της συνάθροισης.

Στη σκέψη του Ρήγα η ιδιοκτησία συμπλέκεται με το δικαίωμα εξουσίασης των πραγμάτων, την κατ΄ αρέσκειαν χρήση τους και την απόλαυση των ωφελημάτων που απορρέουν από αυτά. Στο άρθρο 19 προβλέπει, ακόμη, τον θεσμό της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης και τις ειδικότερες προϋποθέσεις ενεργοποίησης του. Από την διάταξη αυτή προκύπτει ότι η αναγκαστική απαλλοτρίωση περιορίζει νόμιμα την ατομική ιδιοκτησία όταν γίνεται προς εξυπηρέτηση της δημόσιας ωφέλειας και συνοδεύεται από αποζημίωση του ιδιοκτήτη του ακινήτου που πρόκειται να δεσμευτεί.

Η κατοχύρωση του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας στα επαναστατικά Συντάγματα: Συγκριτική παρουσίαση

Κατά την επαναστατική περίοδο η ελληνική οικονομία είναι κατεξοχήν αγροτική. Επομένως, η ιδιοκτησία της γης αποτελεί σημαντική πηγή και σύμβολο πλούτου, ισχύος και κοινωνικής θέσης και καθορίζει το μέλλον της ελληνικής οικογένειας. Περαιτέρω, κατά την επαναστατική περίοδο η ιδιοκτησία σε συνδυασμό με την πολιτική εμπειρία και παιδεία είναι συνώνυμη με την πολιτική υπευθυνότητα και δράση.

Σε συνταγματική επίπεδο η έμφαση στην κατοχύρωση και την ενίσχυση της ιδιοκτησίας συνδέεται και με τις επιδιώξεις των κοινωνικών εκείνων ομάδων, οι οποίες με στόχο την κατοχύρωση της ηγετικής τους θέσης και την ενίσχυση της οικονομικής τους βάσης επιζητούν την εξασφάλιση των περιουσιακών τους στοιχείων και την εξυπηρέτηση των κτηματικών τους συμφερόντων. Πιο συγκεκριμένα, στην αρχή της Επανάστασης οι πρόκριτοι λόγω της οικονομικής τους δύναμης και της κατοχής μεγάλης έκτασης γης

διεκδικούσαν το δικαίωμα τους να μετάσχουν στις Εθνοσυνελεύσεις, να εκφράζονται πολιτικά και να διαμορφώνουν την μορφή του πολιτεύματος.

Αν ανατρέξουμε στα τρία επαναστατικά Συντάγματα, διαπιστώνουμε ότι έχουν αδιαμφισβήτητα φιλελεύθερο και δημοκρατικό χαρακτήρα, καθώς κατοχυρώνουν σε διαφορετικό βαθμό το καθένα τις βασικές ατομικές ελευθερίες και μετεμφυτεύουν πολιτειακούς θεσμούς των κρατών της δυτικής Ευρώπης στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα της Ελλάδας του 1821. Πράγματι, η απόλαυση των ατομικών δικαιωμάτων με αποκορύφωμα την εγγύηση της ιδιοκτησίας αποτελεί έναν από τους κύριους σκοπούς της Ελληνικής Επανάστασης, διαπίστωση η οποία προκύπτει και από τις επαναστατικές προκηρύξεις.

Ειδικότερα, όπως έχει εύστοχα επισημανθεί, η περιορισμένη προστασία σε επίπεδο ατομικών δικαιωμάτων στο Σύνταγμα της Επιδαύρου εξελίσσεται σε συστηματικότερη στο Σύνταγμα του Άστρους και καθίσταται σχεδόν πλήρης στο Σύνταγμα της Τροιζήνας. Ο συνταγματικός νομοθέτης κατά την επαναστατική περίοδο επιλέγει να μεταφέρει σχεδόν αυτούσιες ορισμένες διατάξεις του Αμερικανικού Ομοσπονδιακού Συντάγματος της Φιλαδέλφειας (1787) και των Συνταγμάτων της Γαλλικής Επανάστασης (1793, 1795) τόσο σε οργανωτικό επίπεδο όσο και στο πεδίο των ατομικών ελευθεριών.

Πριν από την αναγνώριση του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας στα Συντάγματα του απελευθερωτικού αγώνα, το δικαίωμα αυτό προβλέπεται από το τοπικό πολίτευμα της Νομικής Διάταξης της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, κείμενο το οποίο ψηφίστηκε από τοπική συνέλευση κατά την έναρξη του αγώνα με σκοπό την άσκηση εξωτερικής πολιτικής, την συστηματοποίηση της διπλωματικής δράσης, αλλά και την προσωρινή διοικητική οργάνωσή των επαναστατημένων Ελλήνων έως την μελλοντική σύγκληση Εθνοσυνέλευσης. Άξιο μνείας είναι το γεγονός ότι η Νομική Διάταξις είναι το δεύτερο Σύνταγμα της παγκόσμιας ιστορίας, το οποίο περιέλαβε και διακήρυξη καθηκόντων.

Το τοπικό αυτό σύνταγμα αποτελεί έναν από τους πρώτους πολιτικούς πυρήνες κρατικής οργάνωσης και υιοθετεί την ιδιόμορφη τριχοτόμηση και κατηγοριοποίηση των κατοίκων της Ελλάδας σε Έλληνες, μέτοικους και ξένους. Εγγυάται στον Έλληνα πολίτη την ασφάλεια την ιδιοκτησίας και της ζωής στο δεύτερο κεφάλαιο, όπου ενσωματώνεται η διακήρυξη των δικαιωμάτων και των «χρεών» του Έλληνα. Αντίθετα, στο πρώτο κεφάλαιο στο άρθρο ΙΗΆ απαγορεύεται στους ξένους να κατέχουν με οποιοδήποτε καθεστώς ακίνητη περιουσία στο ελληνικό έδαφος. Σημειωτέον ότι το συνταγματικό κείμενο ως προς την προστασία την ιδιοκτησίας εξισώνει κατά κάποιον τρόπο την νομική μεταχείριση Ελλήνων και «μετοίκων».

Περαιτέρω, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι στην πρώτη προκήρυξη του Αρείου Πάγου (21-11-1821), που είναι το ανώτατο διοικητικό όργανο του πολιτεύματος της Νομικής Διάταξης της Ανατολικής Χέρσου Ελλάδος, εξαγγέλλεται η προστασία της ζωής, της ιδιοκτησίας, της τιμής και της θρησκείας όλων των ανθρώπων, Ελλήνων και αλλοδαπών. Με αυτόν τρόπο, προμηνύεται η υιοθέτηση μίας πολιτικής ατομικών δικαιωμάτων από την Εθνική Βουλή μετά την σύγκληση της Α΄ Εθνοσυνέλευσης των Ελλήνων.

Το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου (1 Ιανουαρίου 1822), το οποίο αποτελείται από 110 σύντομες παραγράφους, έφερε ανάγλυφα την σφραγίδα των αρχών και των φιλελεύθερων ιδεών που εκπορεύονται από τα Συντάγματα της Γαλλικής Επανάστασης και ειδικότερα από εκείνα των ετών 1793 και 1795. Αναγνωρίζει λοιπόν ορισμένα από τα διακηρυχθέντα από τα ανωτέρω κείμενα ατομικά δικαιώματα και υιοθετεί κατά βάση την αρχή διάκρισης των εξουσιών.

Ως προς το θέμα του φορέα του δικαιώματος ιδιοκτησίας επισημαίνουμε αρχικά ότι υπό το πρίσμα του πρώτου επαναστατικού Συντάγματος φορέας του δικαιώματος μπορεί να είναι αποκλειστικά και μόνο ο Έλληνας πολίτης. Σημειώνουμε ότι για πρώτη φορά στο

Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου συναντούμε το τρίπτυχο ιδιοκτησία – τιμή – προσωπική ασφάλεια, το οποίο επαναλαμβάνεται σε όλα τα επαναστατικά συντάγματα. Κατά βάση το τρίπτυχο αυτό εντάσσεται στον σκληρό πυρήνα των ατομικών δικαιωμάτων και είναι στενά συνδεδεμένο με την ιδεολογία του αστικού φιλελεύθερου κράτους. Με την κατοχύρωση της ιδιοκτησίας διαμορφώνεται ένα αστικό θεσμικό πλαίσιο, το οποίο αποτελεί κοινή στρατηγική επιδίωξη όλων των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων που συμμετέχουν στην Επανάσταση.

Στην συγκυρία αυτή τα μέλη της Α΄ Εθνοσυνέλευσης των Ελλήνων υπογραμμίζουν την σημασία που θα έχει για το ελληνικό κράτος η προάσπιση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, μνημονεύοντας το δικαίωμα αυτό στην εκδοθείσα από την συνέλευση Διακήρυξη κατά την λήξη των εργασιών της. Η εν λόγω Διακήρυξη ενταγμένη στο πλαίσιο της νέας θεσμικής κρατικής τάξης και συγκρότησης έχει επηρεαστεί προδήλως από την θεωρία του Φυσικού Δικαίου και μπορεί να παραλληλιστεί με το άρθρο 2 της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτου του 1789.

Οι ρυθμίσεις του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου κεντρίζουν την προσοχή του Α. Κοραή, ο οποίος εκδηλώνει το ενδιαφέρον του για το θεσμικό πλαίσιο και την μορφή του νέου πολιτικού σώματος με την έκδοση του έργου Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολίτευμα της Ελλάδος. Όπως έχει εύστοχα υπογραμμιστεί, στο δοκίμιο αυτό ο Α. Κοραής με την ώριμη πολιτική του αίσθηση, την διορατικότητα και την ικανότητά του να αντιμετωπίζει τα πραγματικά προβλήματα θίγει πολιτικά ζητήματα, τα οποία διαισθανόταν ότι θα ανέκυπταν κατά την οικοδόμηση μίας νέας φιλελεύθερης πολιτείας.

Στην συνέχεια, η Β΄ Εθνική Συνέλευση συνέρχεται στις 29 Μαρτίου 1823 στο Άστρος προκειμένου να αναθεωρήσει το Προσωρινό Πολίτευμα της Επιδαύρου, το οποίο παρουσίασε στην πράξη ορισμένα βασικά μειονεκτήματα. Το καταρτισθέν αναθεωρημένο κείμενο ονομάζεται Νόμος της Επιδαύρου - για να γίνει έκδηλη η συνέχειά του με το προηγούμενο Σύνταγμα - απαρτίζεται από 99 παραγράφους και περιλαμβάνει σημαντικές βελτιώσεις στις διατάξεις περί ατομικών δικαιωμάτων. Υπενθυμίζουμε, ακόμη, ότι καταργεί την ισχύ των τοπικών πολιτευμάτων. Το Σύνταγμα του Άστρους επεκτείνει την απόλαυση του δικαιώματος ιδιοκτησίας, καθώς και της τιμής και της ασφάλειας, σε όλα τα άτομα που βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια ανεξάρτητα από την ιθαγένεια τους.

Επομένως, το Σύνταγμα αυτό, έχοντας τροποποιήσει και διευρύνει την διατύπωση της αντίστοιχης διάταξης του Προσωρινού Πολιτεύματος της Επιδαύρου ανάγει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας σε ανθρώπινο. Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η Διακήρυξη της 18ης Απριλίου 1823, η οποία επικαλείται προς αιτιολόγηση του επαναστατικού αγώνα «τα απαράγραπτα δικαιώματα» των Ελλήνων, την απόλαυση των «ατίμητων αγαθών», «την δόξαν της Αγίας ημών Πίστεως και την ευτυχίαν των ανθρώπων», τις προγονικές αρετές και ιδίως την φιλοπατρία των Ελλήνων».

Περαιτέρω, το ψηφισθέν την 1 Μαΐου 1827 Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος (Σύνταγμα της Τροιζήνας), αποτελούμενο από 150 άρθρα κατανεμημένα σε 9 κεφάλαια, είναι ένας καταστατικός χάρτης νομοτεχνικά αρτιότερος από τους τότε ισχύοντες στην Ευρώπη. Όντας βαθύτατα επηρεασμένο από δημοκρατικές και φιλελεύθερες αντιλήψεις, διακηρύσσει ρητά και πανηγυρικά την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας και την αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

Πρόκειται, επομένως, για ένα σύνταγμα «μοντέρνο», οι διατάξεις του οποίου μπορούν να παραλληλιστούν με τις αντίστοιχες των σύγχρονων ευρωπαϊκών Συνταγμάτων, δεδομένου ότι εκφράζει τα ειδοποιά χαρακτηριστικά του σύγχρονου συνταγματισμού : θεμελιώνει την λαϊκή κυριαρχία, έχει συνολικό ρυθμιστικό χαρακτήρα και χρησιμοποιεί καθολικευτικές διατυπώσεις. Σε αυτό συνέβαλε η ιδεολογική ζύμωση και η πολιτική εμπειρία, που

αποκτήθηκε από την εφαρμογή του Συντάγματος της Επιδαύρου, καθώς και η ιστορική μνήμη, αλλά και η εμπέδωση των διδαγμάτων του νεοελληνικού Διαφωτισμού.

Η Τρίτη Εθνοσυνέλευση της επαναστατικής Ελλάδας μέσω του Πολιτικού Συντάγματος μετουσιώνει σε πράξη τις ιδέες του Διαφωτισμού και αντικατοπτρίζει την μακρά συλλογική προσπάθεια οικοδόμησης πολιτικής, ιστορικής συνείδησης και ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πρωτοβουλία των αντιπροσώπων να εκφράσουν σε ειδικό επίσημο έγγραφο «ευγνωμοσύνης ενδεικτικόν» τον σεβασμό και την εκτίμηση του μαχόμενου έθνους προς τον Α. Κοραή για την διαρκή και συντονισμένη προσπάθεια του τελευταίου να «φωτίσει», να διαπαιδαγωγήσει πολιτικά τους συμπατριώτες του.

Ιδιαιτέρως πλούσιες είναι οι διατάξεις του Πολιτικού Συντάγματος που αναφέρονται στα ατομικά δικαιώματα, οι οποίες μάλιστα περιλαμβάνονται σε ιδιαίτερο κεφάλαιο, που φέρει τον έκτοτε καθιερωθέντα και διατηρηθέντα μέχρι το 1968 αδόκιμο τίτλο Δημόσιον Δίκαιον των Ελλήνων (άρθρα 5-29). Παρατηρούμε ότι όχι μόνο προστατεύονται αρτιότερα τα ήδη δια του νόμου της Επιδαύρου διακηρυσσόμενα ατομικά δικαιώματα, αλλά λαμβάνεται επίσης πρόνοια για την δυνατότητα αναγκαστικής απαλλοτρίωσης κτημάτων για δημόσιο όφελος έναντι προηγούμενης αποζημίωσης (άρθρο 17), την ελευθερία της εκπαίδευσης (άρθρο 20), την προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας (άρθρο 1), καθώς και την γενική απαγόρευση της αναδρομικότητας των νόμων (άρθρο 19). Υπό την ισχύ του Συντάγματος της Τροιζήνας -το οποίο θεωρείται το τελειότερο και νομικά πληρέστερο από τα συνταγματικά κείμενα της περιόδου του αγώνα υπέρ της ανεξαρτησίας - δεν πραγματοποιείται καμία διάκριση σχετική με την ιθαγένεια ως κριτήριο προστασίας συνταγματικού επιπέδου του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, δεδομένου ότι το κείμενο ρητά αναγνωρίζει ως φορέα τον κάθε άνθρωπο.

Στο πολιτικό σκηνικό της καποδιστριακής περιόδου (1828-1831), όπως έχει καταδειχθεί, ο κυβερνήτης της Ελλάδας στην προσπάθεια του να εφαρμόσει πλήρως την δημοκρατική αρχή, επιχειρεί την δημιουργία των απαραιτήτων προϋποθέσεων για την κατοχύρωση των πολιτικών δικαιωμάτων των Ελλήνων με σκοπό την οριστική ρύθμιση και την διεύρυνση της βάσης του δικαιώματος της ψήφου. Άξια μνείας είναι η μέριμνα του σχετικά με το πρόβλημα της θεμελίωσης του δικαιώματος της ψήφου με βάση την ιδιοκτησία, η οποία ενισχύει το αίσθημα ασφάλειας του πολίτη στην μετεπαναστατική ρευστή ιστορική περίοδο. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η επιδίωξη του Καποδίστρια να διανείμει τα «εθνικά κτήματα» σε ακτήμονες καλλιεργητές προς δημιουργία της κοινωνικοοικονομικής τάξης των μικροκτηματιών.

Στις 5 Δεκεμβρίου 1831, συνήλθε στο Άργος και στην συνέχεια στο Ναύπλιο η Ε΄ Εθνική Συνέλευση, η οποία κατά την ταραγμένη περίοδο που ακολούθησε την δολοφονία του κυβερνήτη Καποδίστρια ψήφισε υπό αντίξοες εσωτερικές συγκυρίες και εξωγενείς επιρροές το Ηγεμονικόν Σύνταγμα (15-3-1832). Ο συγκεκριμένος συνταγματικός χάρτης δεν τέθηκε ποτέ σε εφαρμογή, ωστόσο η επιρροή του υπήρξε εμφανής στα επόμενα Συντάγματα και στην επιστήμη του Συνταγματικού Δικαίου. Η εν λόγω Εθνική Συνέλευση με το ΙΓ΄ Ψήφισμά της υλοποιεί - έστω και σε θεωρητικό επίπεδο - το παλαιό αίτημα των επαναστατησάντων Ελλήνων που αφορά την διανομή των εθνικών κτημάτων.

Το Ηγεμονικόν Σύνταγμα μαρτυρεί έκδηλα την προσπάθεια της Εθνικής Συνέλευσης, να εναρμονίσει την «κληρονομική μοναρχία» με τις φιλελεύθερες και δημοκρατικές αρχές, που διέπουν τα Συντάγματα της επαναστατικής περιόδου. Παράλληλα, δια του συγκεκριμένου Συντάγματος πραγματοποιείται η από μακρού εκδηλωθείσα τάση προς ένταξη του ελληνικού κράτους στην ευρωπαϊκή δικαιοταξία.

Το υπό έρευνα συνταγματικό κείμενο κινείται στο ίδιο πνεύμα με το προηγούμενο Σύνταγμα, δεδομένου ότι προστατεύει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας στην ίδια διάταξη με την οποία κατοχυρώνονται η προσωπική ελευθερία, η ζωή και η τιμή και ταυτόχρονα

περιέχει διάταξη περί αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Η προστατευτική εμβέλεια της συνταγματικής καθιέρωσης του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας εκτείνεται και στην περίπτωση αυτή σε όλους όσους βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια. Στο άρθρο 33 εισάγεται η απαγόρευση της δήμευσης της ιδιοκτησίας ως πράξη ύψιστης προσβολής του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας στον πυρήνα του. Στο πλαίσιο της συνταγματικής αυτής ρύθμισης πρέπει να ενταχθεί και οποιοδήποτε άλλο μέτρο, η εφαρμογή του οποίου εκ των πραγμάτων οδηγεί σε δήμευση, όπως μία ιδιαίτερα βαριά φορολογία. Πρέπει δηλαδή να επισημανθεί ότι η συνταγματική αυτή εγγύηση λειτουργεί ως όριο για τις φορολογικές επεμβάσεις που έχουν δημευτική επενέργεια και συνεπώς βλάπτουν το ατομικό ιδιοκτησιακό δικαίωμα.

Από την γραμματική ερμηνεία των προαναφερόμενων συνταγματικών διατάξεων συνάγουμε ότι τόσο τα ακίνητα όσο και τα κινητά πράγματα, χωρίς να προκύπτει μεταξύ τους διαβάθμιση, καταλαμβάνονται από το προστατευτικό πεδίο των άρθρων περί ιδιοκτησίας. Ως προς το θέμα του φορέα του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, επισημαίνουμε ότι σύμφωνα με το γράμμα των αντίστοιχων διατάξεων συνταγματική προστασία των νομικών προσώπων δεν νοείται.

Ως αποδέκτης της ισχύος του δικαιώματος της ιδιοκτησίας νοείται το κράτος, το οποίο υποχρεούται αφενός μεν να σέβεται την ιδιοκτησία αφετέρου δε να την προστατεύει με θετικές ενέργειες. Ο κοινός νομοθέτης υποχρεούται, επομένως, να θεσπίσει έναν πυρήνα κανόνων δικαίου που καθιστούν δυνατή την ύπαρξη και την λειτουργικότητα της ιδιοκτησίας. Προκύπτει, ακόμη, αβίαστα η διαπίστωση ότι τα Συντάγματα της υπό μελέτη ιστορικής περιόδου εγγυώνται την ιδιωτική ιδιοκτησία εν γένει ως μία σπουδαία όψη της οικονομικής ελευθερίας, χωρίς όμως να αναφέρονται in concreto στα επιμέρους δικαιώματα, τα οποία περιλαμβάνονται στο εγγυητικό πλαίσιο της συνταγματικής κάλυψης της ιδιοκτησίας.

Όσον αφορά στην προστατευτική εμβέλεια και την νομική φύση του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας, θεωρούμε ότι οι διατάξεις των προεκτιθέμενων Συνταγμάτων έχουν ως αφετηρία την νομική έννοια της ιδιοκτησίας της προβιομηχανικής περιόδου, δηλαδή την εμπράγματη ιδιοκτησία. Προστατεύουν, δηλαδή, την ελευθερία του ατόμου να χρησιμοποιεί, να απολαμβάνει και να διαθέτει εν ζωή ή αιτία θανάτου την ιδιοκτησία του. Ειδικότερα, στον όρο ιδιοκτησία δεν υπάγονται τα ενοχικά δικαιώματα, αλλά εμπεριέχεται μόνο το σύνολο των εμπραγμάτων δικαιωμάτων, δηλαδή η κυριότητα, οι δουλείες και η εμπράγματη ασφάλεια (το ενέχυρο και η υποθήκη).

Ένα επιχείρημα, το οποίο ενισχύει την παραπάνω θέση, θα μπορούσε να αντληθεί από το άρθρο 34 του Ηγεμονικού Συντάγματος, όπου προστατεύεται με ιδιαίτερη επιπρόσθετη διάταξη το δικαίωμα ασφαλούς κάρπωσης του περιουσιακού κέρδους από τις εφευρέσεις. Στο άρθρο αυτό φαίνεται ότι τυγχάνουν προστασίας τα απόλυτα δικαιώματα στα υλικά ή άυλα αγαθά και ειδικότερα το δικαίωμα της ευρεσιτεχνίας.

Ο θεσμός της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στο Σύνταγμα της Τροιζήνας και στο Ηγεμονικό Σύνταγμα

Χαρακτηριστικό γνώρισμα των συνταγματικών κειμένων της Επιδαύρου και του Άστρους είναι η απουσία πρόβλεψης ρητών περιορισμών άσκησης του ατομικού δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Κατά μείζονα λόγο, ο συνταγματικός νομοθέτης διστάζει να προχωρήσει ακόμη σε διατάξεις σχετικές με την ολοκληρωτική στέρηση της ιδιοκτησίας με σκοπό την ικανοποίηση επιτακτικών κοινωνικών αναγκών. Αντιθέτως, στο επαναστατικό Σύνταγμα της Τροιζήνας κάνει την εμφάνιση του στην ελληνική συνταγματική ιστορία ο θεσμός της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης, ο οποίος μάλιστα έκτοτε απαντάται σε όλα τα

μεταγενέστερα συνταγματικά κείμενα. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο άρθρο 17 του Συντάγματος της Τροιζήνας, «η κυβέρνησις ημπορεί ν΄απαιτήση την θυσίαν των κτημάτων τινός διά δημόσιον όφελος, αποχρώντως αποδεδειγμένον, αλλά διά προηγουμένης αποζημιώσεως». Στο Ηγεμονικό Σύνταγμα με το άρθρο 35 επαναλαμβάνεται, όπως είχε ήδη διατυπωθεί από τον συνταγματικό νομοθέτη του Συντάγματος της Τροιζήνας, η πρόβλεψη του αναγκαίου περιορισμού της ιδιοκτησίας με την μορφή της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης.

Διαπιστώνουμε ότι ο συνταγματικός νομοθέτης εμπνευσμένος από το κίνημα του συνταγματισμού και τα προτάγματα του φιλοσοφικού πνεύματος του 18ου αιώνα εντάσσει στην ελληνική έννομη τάξη την αναγκαστική απαλλοτρίωση. Πιο συγκεκριμένα, μεταφέρει την ρύθμιση του άρθρου 17 της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 (Declaration des droits de l' homme et du citoyen), η οποία αποτελεί πηγή έμπνευσης για την εκπόνηση ολόκληρου του συνταγματικού κειμένου του Πολιτικού Συντάγματος της Ελλάδος.

Αν εξετάσουμε την ρύθμιση των παραπάνω αναφερομένων συνταγματικών διατάξεων, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η αναγκαστική απαλλοτρίωση επιτρέπεται μόνο σε συγκεκριμένες περιπτώσεις υπό τους ουσιαστικούς και διαδικαστικούς όρους που προβλέπει το ως άνω Σύνταγμα και οι σύμφωνοι με αυτό νόμοι. Στο κείμενο του Συντάγματος περιέχονται οι κλασσικές από την θεωρία του Συνταγματικού Δικαίου προϋποθέσεις της δημόσιας ωφέλειας και της καταβολής πλήρους αποζημίωσης. Ειδικότερα, ο συνταγματικός νομοθέτης επιλέγει να χρησιμοποιήσει τους όρους «δημόσιον όφελος», «όφελος εις τό κοινόν», «διά προηγουμένης αποζημιώσεως», «να αποζημιώση πρότερον δικαίως». Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται («αποχρώντως αποδεδειγμένον», «αφ' ου αποχρώντος αποδείχθη αναγκαίον καί αναπόφευκτον») στην επαρκή πλήρη απόδειξη της αναγκαιότητας επιβολής του επαχθούς μέτρου της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης.

Κατά την γνώμη μας, η έννοια της δημόσιας ωφέλειας - η οποία ως προϊόν ποικίλων κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων είναι από την φύση της μεταβλητή - την περίοδο αυτή σε σύγκριση με τις μεταγενέστερες δεκαετίες υπήρξε συρρικνωμένη, καθώς το κράτος τότε είχε περιορισμένο εύρος δραστηριοτήτων. Οι πρώτες απαλλοτριώσεις ιδιοκτησιών υπέρ του ελληνικού κράτους αποσκοπούν κυρίως στην κατασκευή έργων δημοσίας χρήσεως (π.χ. οδών, πλατειών, σιδηροδρόμων). Με την πάροδο των ετών, όμως, το κράτος επωμίζεται έναν διευρυμένο πολυσχιδή κοινωνικό ρόλο, για την προαγωγή του οποίου προβαίνει σε απαλλοτριώσεις εκτάσεων για την αποκατάσταση ακτημόνων καλλιεργητών, την δημιουργία οικισμών, την εκτέλεση εγγειοβελτιωτικών έργων και την ανέγερση νοσοκομείων και πανεπιστημίων.

Αντί επιλόγου

Συμπερασματικά, ενόψει των ανωτέρω θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι το ατομικό δικαίωμα της ιδιοκτησίας ως θεμελιώδες στοιχείο της έννομης τάξης και της κοινωνικοοικονομικής πραγματικότητας κατοχυρώνεται σε όλα τα επαναστατικά συντάγματα. Η προστασία αυτή έχει διαβαθμίσεις και φτάνει στο αποκορύφωμά της στο Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος, βάσει του οποίου πρώτον τελεί υπό την προστασία του νόμου η ιδιοκτησία οποιουδήποτε ατόμου ευρισκομένου εντός της ελληνικής επικράτειας και δεύτερον προβλέπεται ο περιορισμός αυτού του κλασσικού ατομικού δικαιώματος με τον θεσμό της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης. Σε κάθε περίπτωση είναι πρόδηλο ότι ο συνταγματικός νομοθέτης της υπό έρευνα εποχής εμπνέεται από τις ιδέες και το νομικό οπλοστάσιο της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού.

Βιβλιογραφία

Αλιβιζάτος, Ν. 1981, «Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία», Σημειώσεις πανεπιστημιακών παραδόσεων, τεύχος Α΄ 1821-1941, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή.

Βόγλης, Ε. 1999, «Πολίτευμα Ευρωπαϊκόν: Απόψεις για το πολίτευμα των Ελλήνων κατά τον αγώνα (1821-1828)», τόμος 49ος, περιοδικό *ΕΛΛΗΝΙΚΑ*, Εταιρία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη,

Γεωργόπουλος, Κ. 1970, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιο*ν, τεύχος Γ, Αθήνα.

Γεωργόπουλος, Κ. 1971, *Ελληνικόν Συνταγματικόν Δίκαιον*, τεύχος Α, 2η έκδοση, Αθήνα.

Δημούλης, Δ. *Λαός έθνος και πολίτες στην ελληνική συνταγματική ιστορία του 19ου αιώνα*, www.scribd.com

McGrew, W. 1976, «The land issue in the greek war of indepence» στο Diamandouros N., J. Anton, J. Petropoulos, P. Topping (επιμ.), *Hellenism and the first greek war of liberation (1821 - 1830): Continuity and change*, Institute for Balkan Studies, Thessaloniki.

Κιτρομηλίδης, Π. 2000, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα.

Κόκκινος, Γ. 2000, «Ρήγας Φεραίος: Διανοητική προετοιμασία και επαναστατική πράξη, Οι λόγιοι του Διαφωτισμού στο κατώφλι της Επανάστασης», εφημερίδα *Τα Νέα*, 8-9.

Νάκος, Γ.Π. 1974, *Το Πολιτειακόν καθεστώς της Ελλάδος επί ΄Οθωνος μέχρι του Συντάγματος του 1844, Εκ των δημοκρατικών ιδεωδών της Επαναστάσεως του 1821 εις την απόλυτον μοναρχίαν*, Θεσσαλονίκη.

Πετρακάκος, Δ. 1935*, Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, τομ. Α΄, Αμαρυλίς, Αθήνα.

Πετρίδης, Π. 1990, *Πολιτικοί και συνταγματικοί θεσμοί στη νεότερη Ελλάδα (1821-1843), Η πολιτική οργάνωση του αγώνα-Η Καποδιστριακή πολιτεία-Η βαυαροκρατία*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη.

Ράικος, Α. 1971, «Αι διακηρύξεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων της ελληνικής επαναστάσεως», *Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου*.

Stewart, J. H. 1951, *A Documentary Survey of the French Revolution*, Macmillan, New York.

Χρυσόγονος, Κ. 2003, *Συνταγματικό Δίκαιο, Σάκκουλας*, Αθήνα και Θεσσαλονίκη.

Χρυσόγονος, Κ. 2006, *Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.

Γλώσσα, Φιλοσοφία

Το επιχείρημα της ιδιωτικής γλώσσας

Λέξεις κλειδιά *Ludwig Wittgenstein, Rene Descartes, γλώσσα, γλωσσαναλυτικός λογισμός, Είναι, ιδιωτική γλώσσα*

Λαγουδάκη Ελένη, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο:

Abstract

This essay deals with the argument of the mature theory of Ludwig Wittgenstein (1889-1951) against the possibility of the existence of a "private language". This is an argument based on the position that there can be no language that has been invented and understood by a single person. In addition, he considers it impossible to assimilate language from our inner consciousness. In order to understand and comprehend this assumption, the path that his thought followed until he came to this conclusion will be presented. It will also explain why the acceptance of this argument revises the hitherto traditionally accepted Cartesian model of the internally and privately formed self.

Το παρόν δοκίμιο πραγματεύεται το επιχείρημα της ώριμης θεωρίας του Ludwig Wittgenstein (1889-1951) ενάντια στην δυνατότητα ύπαρξης «ιδιωτικής γλώσσας». Πρόκειται για ένα επιχείρημα άξονας του οποίου είναι η θέση ότι δεν μπορεί να υπάρξει μία γλώσσα η οποία να έχει επινοηθεί και να κατανοείται από ένα και μόνο πρόσωπο. Επιπλέον, θεωρεί ότι είναι αδύνατη η ιδιοποίηση της γλώσσας από την εσωτερική μας συνείδηση. Προκειμένου να γίνει αντιληπτή και κατανοητή αυτή η παραδοχή θα παρουσιασθεί η διαδρομή που ακολούθησε η σκέψη του μέχρι να καταλήξει σε αυτό το συμπέρασμα. Επίσης, θα εξηγηθεί γιατί η αποδοχή αυτού του επιχειρήματος αναθεωρεί το ως τότε παραδοσιακά αποδεκτό καρτεσιανό μοντέλο του εσωτερικά και ιδιωτικά συγκροτημένου εαυτού.

Στο πρώιμο έργο του Wittgenstein εκτίθεται η λεγόμενη «απεικονιστική θεωρία» του νοήματος που αποτελεί και το θεωρητικό πυρήνα του έργου αυτού. Τόσο η γλώσσα όσο και ο κόσμος έχουν παράλληλες δομές που συνδέονται μέσω μιας απεικονιστικής σχέσης. Η γλώσσα αποτελείται από σύνθετες προτάσεις, οι οποίες δημιουργούνται από στοιχειώδεις προτάσεις και αυτές με τη σειρά τους είναι συνδυασμοί ονομάτων. Ο κόσμος κατανοείται σαν σύμπλεγμα γεγονότων. Είναι το ολικό γεγονός και όχι ένα καθολικό χρονικό ή ένας σωρός από αντικείμενα (πράγματα). Ανάλογα και η γλώσσα είναι η ολότητα των προτάσεων και όχι των λέξεων και η βάση του νοήματος στη γλώσσα είναι πάντοτε η πρόταση και όχι η απομονωμένη λέξη. Αποδίδεται λοιπόν νόημα σε ότι λέμε μόνο εάν αυτά συνιστούν την εικόνα ενός γεγονότος (Βέικος, 2000, 100-2, Wittgenstein, 1977, 7-8).

Ο θεωρητικός άξονας της παραδοχής ενός κοινού λόγου ο οποίος διαποτίζει πλήρως την υποκειμενική συνείδηση καθώς και η οριοθέτηση του νοήματος κατέχει κεντρική θέση και στο ώριμο έργο του Wittgenstein στις *Φιλοσοφικές Έρευνες*. Αντίθετα όμως από το πρώιμο έργο του τώρα αλλάζει οπτική και αποφαίνεται ότι: «Το νόημα μιας έκφρασης είναι η χρήση της» (Wittgenstein, 1977, 9). Αυτή είναι η προτροπή για να επισκοπήσουμε τη χρήση ενός σημείου μέσα στον ευρύτερο γλωσσικό μηχανισμό. Η χρήση της έκφρασης παράγεται μέσα σε συγκεκριμένα κάθε φορά πλαίσια επικοινωνιακής πρακτικής τα οποία μεταβάλλονται ανάλογα με τους υπαρκτικούς προσανατολισμούς των μετεχόντων. Πρόκειται για τις «μορφές ζωής» οι οποίες σύμφωνα με τη θεωρία του Wittgenstein έχουν πολλαπλές ερμηνείες. Είτε ταυτίζονται με το χαρακτηριστικό τρόπο με τον οποίο κάποιοι

χειρίζονται μια γλώσσα, είτε με συγκεκριμένα στοιχεία της συμπεριφοράς μας, είτε σηματοδοτούν ένα πολιτικό μόρφωμα και ένα τρόπο ζωής ιστορικά προσδιορισμένο. Οι μορφές ζωής επιβάλλουν στα μέλη τους μια γενική εικόνα του κόσμου, η οποία αντικατοπτρίζεται και εκδηλώνεται στο επίπεδο της γλώσσας. Εκείνο που δικαιολογεί λοιπόν τις διάφορες χρήσεις της γλώσσας είναι η κοινή μορφή ζωής που μοιραζόμαστε και που βρίσκεται πίσω από αυτές τις χρήσεις (Wittgenstein, 1977, 15, Grayling, 2006, 125).

Επομένως, είναι φανερό ότι μια πρόταση κατανοείται με πολλαπλούς τρόπους τόσους όσες μπορεί να είναι οι χρήσεις της. Κάθε φορά που μια λέξη ή πρόταση εκφέρεται δημόσια στην καθημερινή ζωή, το νόημά της μεταβάλλεται. Αυτή τη διαδικασία παραγωγής κάτι νέου ο Wittgenstein την ονομάζει «γλωσσικό παιχνίδι». Τα γλωσσικά παιχνίδια μπορεί να περιλαμβάνουν προτάσεις, θεωρίες, κανόνες, νόμους, χειρονομίες, βλέμματα, μορφασμούς κλπ. Καταργούν λοιπόν την αυτονομία και την απομόνωση της γλώσσας και την τοποθετούν στη ζωή. Τα γλωσσικά παιχνίδια αποτελούν τους αναρίθμητους διαφορετικούς τρόπους με τους οποίους μεταχειριζόμαστε τις λέξεις. Το να καταλαβαίνουμε λοιπόν μια οποιαδήποτε πρόταση σημαίνει ότι καταλαβαίνουμε το γλωσσικό παιχνίδι στο οποίο ανήκει (Grayling, 2006, 123-4). Αυτά τα καθημερινά γλωσσικά παιχνίδια στα οποία εμπλέκονται οι άνθρωποι συνδέονται με σχέσεις «οικογενειακής ομοιότητας» ανάλογες με αυτές των μελών μιας οικογένειας, τα οποία μοιάζουν μεταξύ τους χωρίς όμως να διαθέτουν όλα ένα κοινό χαρακτηριστικό. Κάθε υποσύστημα κοινωνικής δραστηριότητας έχει την ιδιαίτερή του γλωσσική εμπειρία και κάποιος μυείται σε αυτή μαθαίνοντας κανόνες και καθοδηγούμενος τόσο μέσω του λόγου όσο και μέσω της εκπαίδευσης. Άρα, ένα παιχνίδι μαθαίνεται παίζοντάς το και όχι απομνημονεύοντας κανόνες, οι οποίοι ανά πάσα στιγμή μπορεί να αλλάξουν. Επομένως όταν καταλαβαίνουμε μια γλώσσα σημαίνει ότι είμαστε κάτοχοι μιας τεχνικής η οποία μας βοηθά να αναγνωρίσουμε τι συνιστά ορθή χρήση μιας λέξης, τι ανήκει στο παιχνίδι που παίζουμε, τι είναι λάθος και τι όχι. Αυτό συμβαίνει γιατί «οι άνθρωποι ομοφωνούν μέσα στη γλώσσα. Αυτό δεν είναι ομοφωνία στις γνώμες, αλλά στον τρόπο ζωής» (Wittgenstein, 1977, 58, 119).

Αντιλαμβανόμαστε λοιπόν ότι οι έννοιες του γλωσσικού παιχνιδιού και της μορφής ζωής είναι αλληλένδετες και αλληλοεξαρτώμενες. Για να εξασφαλισθεί η αντικειμενικότητά τους υπόκεινται σε δημόσιο έλεγχο ο οποίος πραγματοποιείται με διυποκειμενικά κριτήρια, τα οποία όμως δεν είναι θεωρητικά, δηλαδή ορισμένοι κανόνες που πρέπει να ασπασθούμε και να εφαρμόσουμε. Ο τρόπος κατανόησης τους συνδέεται όπως είδαμε με τη λειτουργία τους μέσα σε συγκεκριμένες μορφές ζωής. Η γνώση των εννοιών αποτελεί δημόσιο γεγονός που διατυπώνεται στη γλώσσα γιατί αυτή είναι η υπεύθυνη για τη γλωσσική διατύπωσή τους. Πρόκειται δηλαδή για ένα ολόκληρο σύστημα επικοινωνιακής δράσης. Επομένως, αυτή η δημόσια γλώσσα μεταλλάσσεται και μετεξελίσσεται διαρκώς σύμφωνα με τις αλλαγές της πολιτιστικής εμπειρίας και καθώς καλείται να εκφράσει τις διαφορετικές κάθε φορά κοινωνικές εφαρμογές εμπλουτίζεται συνεχώς με νέες νοηματικές φορτίσεις (Βαλλιάνος, 2000, 225).

Σε αυτό το σημείο υπεισέρχεται ο προβληματισμός γύρω από την ύπαρξη ή μη «ιδιωτικής γλώσσας». Υπάρχει περίπτωση δηλαδή να υφίσταται μια γλώσσα όχι δημόσια αλλά προσωπική, που να την κατέχει εξατομικευμένα το καθένα από τα υποκείμενα ξεχωριστά και κανείς άλλος να μην μπορεί να έχει πρόσβαση σε αυτήν και να την κατανοήσει, όπως είχε ισχυριστεί στο παρελθόν ο Descartes; Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, το βλέμμα στρέφεται προς τα έσω και η αλήθεια δεν είναι πλέον κάτι στο οποίο ο άνθρωπος μετέχει υπαρξιακά αλλά κάτι το οποίο παράγεται νοητικά. Αφετηριακή παραδοχή του καρτεσιανού μοντέλου είναι ότι τα περιεχόμενα της εμπειρίας δεν μπορούν να αποτελέσουν θεμέλιο για τη θεωρητική κατανόηση των φυσικών νομοτελειών. Δια των αισθήσεων παράγεται μια καθαρά υποκειμενική αντίληψη των πραγμάτων που δεν αντιστοιχεί κατ’ ανάγκη στην πραγματικότητα καθαυτή. Η ουσία των πραγμάτων βρίσκεται πίσω και πέρα από τις

εντυπώσεις που σχηματίζουμε για αυτά. Μας φανερώνεται μέσα από μια πράξη όχι των αισθήσεων αλλά του νου. Στην αναζήτηση της αλήθειας, ο Descartes χρησιμοποιεί το κυριότερο όπλο των σκεπτικιστών: την ριζική αμφιβολία. Με μια σειρά διαδοχικών επιθέσεων απορρίπτει σταδιακά οτιδήποτε εμπεριέχει έστω και την ελάχιστη αμφιβολία ώστε να καταλήξει σε μια απόλυτα βέβαιη και αναμφίβολη αλήθεια. Την ενιαία και θεμελιακή αλήθεια που αναζητούσε, την βεβαιότητα για το Είναι της συνείδησης. Η δομή λοιπόν των όντων καθαυτών μας αποκαλύπτεται κατά τον Descartes μόνο μέσα από τη μεθοδολογική χρήση του λογικού (Βαλλιάνος, 2001, 99-102).

Η αυτοσυγκέντρωση του νου είναι η θεμελιακή προϋπόθεση για την συνεπαγωγή των προτάσεων που συγκροτούν πλήρες αληθειακό σύστημα. Διατυπώνοντας ο Descartes το 17ο αιώνα τη ρήση «Εγώ είμαι, εγώ υπάρχω» αναγνωρίζεται εξαρχής μια υπεροχή της εσωτερικής εμπειρίας ενάντια στην εξωτερική εξαιτίας της οποίας γίνεται προβληματική η γνώση του εξωτερικού κόσμου. Αυτή η προβληματικότητα οδηγεί τον Descartes στο τελευταίο καταφύγιο, στη γνώση του εσωτερικού κόσμου. Ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να λαμβάνει τον εαυτό του ως αντικείμενο, να αυτοσκοπείται, να έχει δηλαδή συνείδηση του Εγώ του ως πηγής και αιτίας των πράξεών του. Υπάρχει ως άνθρωπος μέσα από την καθαρή διάνοιά του και όχι μέσα από το σώμα του δια του οποίου εντάσσεται στην υλική τάξη. Ο Descartes πιστεύει ότι όσο και αν αμφιβάλλει, από το ίδιο το γεγονός ότι αμφιβάλλει σημαίνει ότι σκέπτεται και εφόσον σκέπτεται σημαίνει ότι υπάρχει. Αυτή είναι η αναγκαία αλήθεια την οποία συλλαμβάνει και πάνω σε αυτή μπορεί να κτίσει πλέον το φιλοσοφικό του οικοδόμημα (Kenny, 2005, 167-172).

Από την ίδια αφετηρία του υποκειμενικού χαρακτήρα των προκείμενων της γνώσης εφορμάται και ο Locke, όχι όμως πλέον μέσω των υποκειμενικών νοητικών καταστάσεων, δηλαδή σκέψεις, πεποιθήσεις, επιθυμίες κ.ά. όπως ο Descartes, αλλά μέσω των υποκειμενικών αισθητηριακών εντυπώσεων. Ο Locke ερμηνεύει το σχηματισμό των ιδεών στον νου μέσω της αισθητηριακής εμπειρίας, ωστόσο όμως αποδέχεται και τον αναλογισμό του υποκειμένου στις δικές του νοητικές διεργασίες επεκτείνοντας αυτή την εξάρτηση και στον χώρο της γλώσσας. Οι λέξεις δεν σηματοδοτούν απευθείας αντικείμενα αλλά μέσω της διαμεσολάβησης των ιδεών του νου σχηματίζεται το νόημα των λέξεων που σχετίζονται με αυτά. Το μοντέλο αυτό επικαιροποιήθηκε από τον Russell καθώς εξέλιξε την ερμηνεία του Locke αποδεχόμενος επιπλέον τη συνεισφορά της λογικής στην γλωσσική έκφραση. Από τη μία πλευρά θεωρεί ότι υπάρχουν προτάσεις που εκφράζουν υποκειμενικά-αισθητηριακά γεγονότα και από την άλλη ότι οι προτάσεις για τα φυσικά αντικείμενα γνωσιοθεωρητικά έπονται από τα αισθητηριακά δεδομένα. Δηλαδή, οι προτάσεις για τα φυσικά αντικείμενα ακολουθούν μετά την επεξεργασία όλων των σχετικών προτάσεων και εμπεριέχουν τη συσσωρευμένη εμπειρία των αισθητηριακών μας δεδομένων. (Μολύβας, 2000, 51-2, 54, Βαλλιάνος, 2000, 208-9).

Αντίστοιχα, μια ιδιωτική γλώσσα συνδέεται με τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσαμε να εκφράσουμε ιδιωτικά μας στοιχεία, στα οποία κανένας άλλος δεν μπορεί να έχει πρόσβαση εάν εμείς οι ίδιοι ως φορείς τους δεν εκφράσουμε. Συνεπώς, ένα άτομο θα μπορούσε να δημιουργήσει μια γλώσσα προκειμένου να μιλάει στον ίδιο τον εαυτό του για την ενδόμυχη ζωή του, η οποία θα ήταν απροσπέλαστη σε τρίτους και δεν θα γινόταν κατανοητή πέραν του ομιλητή της. Εφόσον λοιπόν είναι αποδεκτό ότι η γλώσσα αντικατοπτρίζει την κοινωνία στην οποία διάγουμε τον βίο μας, είναι αυτονόητο ότι όλοι μας ακολουθούμε τους κανόνες μόνο στην περίπτωση που εξασκούμαστε και μάλιστα όταν αυτή η εξάσκηση γίνεται με τη βοήθεια άλλων ατόμων, τα οποία έχουν ήδη γνώση αυτών των κανόνων μέσα σε μια μορφή ζωής. Όμως, η ιδιωτική γλώσσα είναι εξ ορισμού τέτοια ώστε δεν έχει τη δυνατότητα να την κατανοήσει κανένα άλλο άτομο πέραν του κατόχου της. Επομένως, κανένας δεν μπορεί να εκπαιδεύσει τον άλλο στη χρήση της ιδιωτικής γλώσσας. Και αν τελικά συνέβαινε να υπάρξει μια ιδιωτική γλώσσα, τι νόημα θα είχε η ύπαρξή της εφόσον το άτομο που την

κατασκεύασε για τον εαυτό του δεν θα μπορούσε πραγματικά να «επικοινωνήσει» με τους γύρω του, χωρίς να ερμηνεύσει και να ακολουθήσει τους παραπάνω κανόνες;

Ο Wittgenstein με το επιχείρημά του κατά της ύπαρξης ιδιωτικής γλώσσας θεωρεί τον όλο προβληματισμό μια πλάνη. Μια υποτιθέμενη ιδιωτική γλώσσα δεν μπορεί να θεωρηθεί ως ιδιωτική γιατί ακολουθείται από τους γλωσσικούς κανόνες που αναφέρονται στη χρήση των λέξεων για τη δημόσια εκφορά τους, εφόσον η γλώσσα είναι άμεσα συνδεδεμένη με την κανονικότητά της. Εάν ακολουθούσαμε έναν κανόνα με ιδιωτικό προσωπικό τρόπο δεν θα υπήρχε τρόπος να διευκρινίσουμε «το να νομίζουμε ότι ακολουθούμε τον κανόνα» από «το να τον ακολουθούμε στην πραγματικότητα». Εάν όμως θεωρήσουμε ότι ακολουθώντας έναν κανόνα εμπλεκόμαστε σε μια πρακτική, σε μια εξάσκηση, τότε έχουμε βρει έναν τρόπο για να λύσουμε το παραπάνω δίλημμα. Το να ακολουθούμε τον κανόνα ισοδυναμεί με το να συμμορφωνόμαστε και να εναρμονιζόμαστε με μια πρακτική εντός μιας μορφής ζωής, δηλαδή να ενεργούμε με έναν γενικά αποδεκτό και αναγνωρισμένο τρόπο. Μπορούμε λοιπόν να εισέλθουμε στις πρακτικές της γλώσσας μόνο μέσα από την εξάσκηση εντός του παραπάνω συγκεκριμένου πλαισίου (Βαλλιάνος, 2000, 225, Grayling, 2006, 128-9).

Το πεδίο αναφοράς αυτού του επιχειρήματος έγκειται στις αναφορές ή περιγραφές όλων εκείνων των ψυχολογικών καταστάσεων που ουσιαστικά διαδραματίζονται ιδιωτικά, εσωτερικά. Οι ψυχολογικές έννοιες σε πρώτο πρόσωπο, όπως για παράδειγμα η έκφραση «πονάω», αποτελούν μέρος της συμπεριφοράς ενός προσώπου, η οποία συμβαίνει εσωτερικά εκδηλώνεται όμως εξωτερικά με εκφράσεις πόνου, γογγυσμού και μορφασμού. Δηλαδή όταν χρησιμοποιούμε την λέξη «πόνος» αντί για την χαρακτηριστική κραυγή βασιζόμαστε σε μια φυσική σχέση η οποία κυρίως μας εξασφαλίζει ότι χρησιμοποιούμε τη λέξη σωστά. Επομένως ο «πόνος» είναι μια έννοια και μια έκφραση που μαθαίνεται και υποκαθιστά τις πρωτόγονες εκφράσεις. Έτσι όλες οι «εσωτερικές» καταστάσεις έχουν και πρέπει να έχουν εξωτερικά κριτήρια τα οποία διέπονται από κανόνες χρήσης που έχουν από κοινού συμφωνηθεί μεταξύ όλων εκείνων που συμμετέχουν στη μορφή ζωής και στα γλωσσικά παιχνίδια. Δεν είναι δυνατό να υπάρχει ένα σύνολο κανόνων για τις ψυχολογικές διατυπώσεις σε τρίτο πρόσωπο και ένα άλλο σε πρώτο πρόσωπο. (Kenny, 2005, 364-5, Grayling, 2006, 129-133).

Έτσι λοιπόν κάθε έννοια αναστοχασμού ή αυτοσκόπησης και αυτογνωσίας κρίνεται ως λογικώς ασυνάρτητη επειδή δεν υφίσταται ένας ανεξάρτητος κριτής, ο οποίος αποστασιοποιημένα θα αποφασίσει αν γίνεται σωστά η χρήση των εννοιών. Επομένως, κάθε προσπάθεια του Εγώ να αναπτύξει μια γλώσσα που θα ισχύει μόνο για τον εαυτό του και μια προνομιακή εποπτεία του «εσωτερικού» του, όπου ενδοσκοπούμενο θα ανακαλύπτει αληθείς και βέβαιες αλήθειες, καταρρέει. Η χρήση της γλώσσας δεν μπορεί να νοηθεί ως εμπειρική εφαρμογή ενός *a priori* λογικού κανόνα. Ο κανόνας κατανοείται πάντοτε *a posteriori* με την παρακολούθηση των πρακτικών ενεργειών μέσα στις οποίες λειτουργεί. Δεν μορφοποιείται στο εσωτερικό κάποιας συνείδησης συλλογικής ή ατομικής. Δεν υπάρχει δηλαδή κάποιο εσωτερικό καθαρό πρότυπο που να παρουσιάζει τον κανόνα που πρέπει να μάθουμε και να ακολουθήσουμε προκειμένου να παίξουμε το παιχνίδι. Η γλώσσα δεν 'βγαίνει από μέσα μας', ούτως ειπείν, ως έκφραση εσωγενών εμπειριών και συναισθημάτων. Είναι εξ ορισμού ένα δημόσιο σύστημα, μια συλλογική πραγματικότητα που ενσωματώνει το μεμονωμένο Εγώ σε ένα πλέγμα λόγων που υφίστανται ανεξάρτητα από αυτό. Δεν υφίσταται συνείδηση έξω από τις συγκεκριμένες κοινωνικές και επικοινωνιακές πράξεις των ατόμων γιατί αυτές λαμβάνουν πάντοτε χώρα μέσα σε ένα δεδομένο πλαίσιο σημασιών και παραδοχών. Με τη θεωρία αυτή του Wittgenstein καταρρίπτεται λοιπόν το έως τότε παραδοσιακά αποδεκτό καρτεσιανό μοντέλο του εσωτερικά και ιδιωτικά συγκροτημένου εαυτού, αν βέβαια μπορούμε να μιλήσουμε για πλάνη μιας παραδοχής που εκφράστηκε από ένα φιλόσοφο πριν από τρεις αιώνες. Ο Wittgenstein απέδειξε ότι ακόμα και για τις πλέον προσωπικές και πνευματικές σκέψεις μας

χρησιμοποιούμε ως μέσο μια γλώσσα η οποία δεν μπορεί να αποκοπεί από τη δημόσια και σωματική της έκφραση (Βαλλιάνος, 2000, 226).

Σε κάθε περίπτωση λοιπόν ο συλλογισμός περί ύπαρξης ή μη ιδιωτικής γλώσσας μοιάζει αδιέξοδος. Και μόνο η ιδέα της ιδιωτικής γλώσσας μοιάζει ακατανόητη. Η γλώσσα επινοήθηκε από τον άνθρωπο για να εξυπηρετήσει την επικοινωνία του με τους άλλους ανθρώπους. Η επικοινωνία με τον ίδιο μας το εαυτό είναι α-νόητη καθώς εμείς ήδη «γνωρίζουμε» τα πάντα για μας. Εκείνο που θα μπορούσε να έχει νόημα θα ήταν η ύπαρξη μιας γλώσσας με την οποία να έχουμε τη δυνατότητα να εκφράσουμε και να εξωτερικεύσουμε αυτά που ήδη 'γνωρίζουμε' για τον εαυτό μας. Να δώσουμε στους άλλους να καταλάβουν τους φόβους μας, τις επιθυμίες μας, τις χαρές και τις λύπες μας, την ηθική μας. Όμως η ίδια η γλώσσα μάς περιορίζει και θέτει ανυπέρβλητα όρια. Όλα αυτά είναι άρρητα, καθώς η γλώσσα δημιουργήθηκε για να μας συνδέσει με τον εξωτερικό κόσμο ως φορέας νοημάτων.

Τελικά, χτίζοντας μια φιλοσοφία σχετικά με εκείνα που είναι «ρητά» (με εκείνα δηλαδή που μπορούν να λεχθούν) έχουμε επιτύχει ελάχιστα πράγματα. Αδυνατούμε να εκφρασθούμε για τα ωραιότερα και πολυτιμότερα πράγματα στη ζωή μας. Για τα πιο ουσιώδη που θα επιθυμούσε να κατακτήσει το πνεύμα μας. Για αυτά που πραγματικά αξίζει να ζούμε. Το τραγικό, λοιπόν, συμπέρασμα του Wittgenstein, όπως το εξέφρασε στο πρώιμο έργο του αλλά δεν το αμφισβήτησε ποτέ, είναι ότι ακριβώς για αυτά μάς είναι ακατόρθωτο να μιλήσουμε. Τα πιο αξιόλογα είναι εκείνα που μένουν έξω από το γλωσσαναλυτικό λογισμό. Γιατί «το νόημα του κόσμου είναι αναγκαστικά έξω από τον κόσμο […] μέσα στον κόσμο δεν υφίσταται καμία αξία -και εάν υφίστατο, δεν θα είχε αξία» (Βαλλιάνος, 2000, 219).

Βιβλιογραφία

Βαλλιάνος, Π. (2000). *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*, Πάτρα: ΕΑΠ.

Βαλλιάνος, Π. (2001). *Οι Επιστήμες της Φύσης και του Ανθρώπου στην Ευρώπη*, Πάτρα: ΕΑΠ.

Βέικος, Θ. (2000). *Αναλυτική Φιλοσοφία*, Ελληνικά Γράμματα: Αθήνα.

Grayling, A. (2006). *Wittgenstein*, (μτφρ. Γ. Παπαϊωάννου), Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

Μολύβας, Γ. (2000). *Φιλοσοφία στην Ευρώπη*, Πάτρα: ΕΑΠ.

Kenny, A. (Επιμ.) (2005). Ιστορία της Δυτικής Φιλοσοφίας, Αθήνα: Νεφέλη.

Wittgenstein, L. (1977). *Φιλοσοφικές Έρευνες*, (εισαγ.-μτφρ.-σχόλια Π. Χριστοδουλίδης), Αθήνα: Παπαζήσης.

Αρχαιολογία

Παλαιολιθική εγκατάσταση – Νεολιθικός οικισμός – Πόλη της Εποχής του Χαλκού

Λέξεις κλειδιά: *εποχή του χαλκού*,*μαγούλα*,*μινωική περίοδος*,*νεολιθική εποχή*, *νεολιθικός οικισμός*, *παλαιολιθική εγκατάσταση*,*παλαιολιθική εποχή*, *Πολιόχνη*, *τούμπα*

Μαστοράκη Ανδρονίκη, MSc στη Συστηματική Φιλοσοφία:

Abstract

Paleolithic is characterized by unstable climatic conditions and the consecutive existence of nomadic hunters-gatherers. On the contrary, Neolithic era in Helladic - Aegean area it is characterized by stabilization of climatic conditions, a fact that favors the organization of settlements of permanent character, with economy supported by systematic agricultural exploitation, the livestock-farming, the exchange of raw materials and products and the production of ceramics. During Bronze Age take place important changes and realignments, which are focused mainly in the gradual spread of use of metals (mainly coper), in the intensifying of exchanges' networks and in the emergence of organized settlements. These settlements demonstrate henceforth elements of urbanization, as organisation of primary sector, specialization of work, standardization of production, administrative organisation and social differentiation.

Η Παλαιολιθική εποχή αντιστοιχεί στη γεωλογική περίοδο του Πλειστόκαινου και καλύπτει το χρονικό διάστημα από 2,6 εκατομμύρια μέχρι 12.000 χρόνια περίπου πριν από σήμερα. Στη διάρκεια της μακράς αυτής περιόδου σημειώθηκαν στην περιοχή του σημερινού ελλαδικού-αιγαιακού χώρου σημαντικές γεωμορφολογικές και κλιματολογικές αλλαγές, οι οποίες ήταν καθοριστικές για την πανίδα, τη χλωρίδα και για την επιβίωση του παλαιολιθικού ανθρώπου στην περιοχή.

Τα μέχρι στιγμής γνωστά ανθρωπολογικά και αρχαιολογικά ευρήματα επιτρέπουν τη διαίρεση της Παλαιολιθικής εποχής, στην Ελλάδα, σε Πρώιμη (750.000-200.000 χρόνια), Μέση (200.000-35.000 χρόνια) και Ύστερη Παλαιολιθική (35.000-12.000 χρόνια πριν από σήμερα).

Η Νεολιθική εποχή στον ελλαδικό-αιγαιακό χώρο καλύπτει σύμφωνα με τα αρχαιολογικά δεδομένα το χρονικό διάστημα 6800-3200 ΠΚΕ και χωρίζεται στις εξής υποπεριόδους: α) ακεραμική (6800-6500 ΠΚΕ), β) Αρχαιότερη Νεολιθική (6500-5800 ΠΚΕ), γ) Μέση Νεολιθική (5800-5300 ΠΚΕ), δ) Νεότερη Νεολιθική (5300-4500 ΠΚΕ) και Τελική Νεολιθική (4500-3200 ΠΚΕ).

Η εποχή του Χαλκού διαρκεί περίπου δύο χιλιετίες (3300/3100-1100/1000 ΠΚΕ) και διαιρείται σε τρεις περιόδους: την Πρώιμη (3300-2000 ΠΚΕ), την Μέση (2000-1600 ΠΚΕ) και την Ύστερη (1600-1100 ΠΚΕ). Λόγω των έντονα διαφοροποιητικών στοιχείων που χαρακτηρίζουν τον ελλαδικό, το νησιωτικό και τον μινωικό πολιτισμό αυτής της εποχής, η διάκριση της κάθε περιόδου αφορά καθέναν από αυτούς τους πολιτισμούς· έτσι έχουμε Πρωτοελλαδική, Πρωτοκυκλαδική, Πρωτομινωική εποχή κλπ. Στην παρούσα εργασία θα επιχειρήσουμε να συγκρίνουμε τους τύπους οικιστικής οργάνωσης που απαντούν σε κάθε μια από τις παραπάνω εποχές (Παλαιολιθική εγκατάσταση, Νεολιθικός οικισμός, Πόλη της

εποχής του Χαλκού) και να σχολιάσουμε τις διαφορές τους στα επίπεδα της οργάνωσης του χώρου, της οικονομίας και της κοινωνικής οργάνωσης.

Α. Παλαιολιθική εγκατάσταση

1. Οργάνωση του χώρου

Η κατοίκηση κατά την Παλαιολιθική εποχή εντοπίζεται κυρίως σε σπήλαια, βραχοσκεπές και υπαίθριες θέσεις, οι οποίες διαμορφώνονταν ανάλογα για να εξυπηρετήσουν τις ανάγκες της εποχικής μετανάστευσης. Σημαντικό κριτήριο για την επιλογή μιας θέσης αποτελούσε η γειτνίασή της με υδάτινους πόρους (ποτάμια, έλη, λίμνες κλπ.) (Χουρμουζιάδης, 2002, 25). Εκτός αυτού, ο κομβικός χαρακτήρας μιας θέσης –π.χ. μεταξύ πεδινών και ορεινών βιοτόπων-έπαιζε σημαντικό ρόλο στην επιλογή της για εγκατάσταση.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα παλαιολιθικής εγκατάστασης είναι η βραχοσκεπή Μποΐλα στο Ν. Ιωαννίνων. Βρίσκεται σε υψόμετρο 500 μ. περίπου, δίπλα στην αριστερή κοίτη του ποταμού Βοϊδομάτη, ανάμεσα στην κοιλάδα της Κόνιτσας και στα βουνά της Τύμφης. Οι μικρές της διαστάσεις (17x5 μ.) και ο βόρειος προσανατολισμός της δεν άφηναν πολλά περιθώρια για προστασία από τις καιρικές συνθήκες του χειμώνα. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα αρχαιολογικά κατάλοιπα που βρέθηκαν μέσα στη βραχοσκεπή (δύο εστίες που δείχνουν να χρησιμοποιήθηκαν κατ΄ επανάληψη, λίθινα εργαλειακά σύνολα και θραύσματα οστών ζώων), καταδεικνύει την εποχιακή κατοίκηση της βραχοσκεπής και την εξαιρετική σημασία της στο πλαίσιο του νομαδικού βίου των παλαιολιθικών ομάδων (Πετρίδης κ.ά., 2002, 25-6).

2. Οικονομία

Η ανασύνθεση της παλαιολιθικής οικονομίας στην Ελλάδα βασίζεται κατά κύριο λόγο στη μελέτη της γεωμορφολογίας του χώρου, καθώς και στα αρχαιολογικά δεδομένα, τα οποία περιλαμβάνουν λίθινα εργαλεία, οστά ζώων και κατάλοιπα φυτών και καρπών. Σύμφωνα με τα παραπάνω, οι οικονομικές δραστηριότητες του παλαιολιθικού ανθρώπου αποσκοπούσαν στην εξεύρεση τροφής και περιορίζονταν στο κυνήγι ζώων, πτηνών και στη συλλογή σαλιγκαριών, οστρέων, χόρτων και καρπών. Οι δραστηριότητες αυτές γίνονταν ατομικά ή ομαδικά. Το κυνήγι είχε στόχο ένα ή περισσότερα ζώα (αγέλες) και διεξαγόταν στα πυκνά δάση, στις στενές κοιλάδες, σε περάσματα που οδηγούσαν από τα βουνά στις πεδιάδες, αλλά και σε παράκτιες πεδιάδες. Τα υπολείμματα οστών ζώων από τη βραχοσκεπή Μποΐλα δείχνουν ότι οι κυνηγοί γνώριζαν τις εποχιακές μεταναστευτικές συνήθειες των ζώων (ΠΚΕ ελαφιών) και ότι η εμβέλειά τους επεκτεινόταν και στις παράκτιες περιοχές πέρα από την κοιλάδα του ποταμού Βοϊδομάτη (Πετρίδης κ.ά., 2002, 27).

Για το κυνήγι και την επεξεργασία της τροφής (εκδορά και τεμαχισμός) χρησιμοποιούνταν κατά κανόνα λίθινα, αλλά και οστέινα ή κεράτινα εργαλεία. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Treuil, «η λιθοτεχνία έχει συχνά χαρακτηριστεί ως άτυπη, μόνο επειδή δεν έχει ακόμη μελετηθεί αρκετά και δεν ταξινομείται εύκολα στα τυπολογικά συστήματα που ισχύουν στη δυτική Ευρώπη» (Treuil κ.ά., 1996, 126). Υλικά κατάλληλα για την κατασκευή των λίθινων εργαλείων ήταν ο πυριτόλιθος και ο χαλαζίας, που προέρχονταν συνήθως από τη ζώνη δράσης των παλαιολιθικών κυνηγών. Ενδείξεις για διακίνηση πρώτων υλών σε μεγάλες αποστάσεις έχουμε από την κοιλάδα του Βοϊδομάτη. Η πηγή του σκληρού πυριτόλιθου, που προτιμήθηκε από τον εύθραυστο πυριτόλιθο της περιοχής, εντοπίστηκε πέρα από την κοιλάδα. Η λατόμηση αυτής της πρώτης ύλης, θα πρέπει να συνδυαζόταν με τις μεγάλης εμβέλειας κυνηγετικές δραστηριότητες των παλαιολιθικών κυνηγών. Τέλος, κατά την

Ανώτερη Παλαιολιθική, τεκμηριώνεται για πρώτη φορά στον ελλαδικό χώρο η κατασκευή σκευών από ξύλο και πηλό (Θεόπετρα).

3. Κοινωνική οργάνωση

Τα στοιχεία που αφορούν στην κοινωνική οργάνωση κατά την Παλαιολιθική εποχή είναι περιορισμένα, όχι μόνο στον ελλαδικό χώρο, αλλά σε όλο τον κόσμο. Θεωρείται ότι οι παλαιολιθικοί άνθρωποι συνδέονταν με δεσμούς συγγένειας και ζούσαν σε ολιγομελείς ομάδες 10 έως 30 ατόμων περίπου. Η διαδικασία κατασκευής λίθινων εργαλείων (εξεύρεση πρώτης ύλης και περαιτέρω επεξεργασία), το ομαδικό κυνήγι άγριων ζώων και η μετέπειτα διαδικασία τεμαχισμού και διατήρησής τους αποτελούν τις πρωιμότερες εκδηλώσεις κοινωνικής συμπεριφοράς και οργάνωσης.

Ο σεβασμός στην ανθρώπινη ζωή και τη μεταθανάτια τύχη της εκδηλώνεται ήδη από την Παλαιολιθική εποχή και τεκμηριώνεται στον ελλαδικό χώρο με μεμονωμένες ταφές σε σπήλαια, καθώς και με ομαδικές ταφές, γνωστές από τη Μεσολιθική εποχή. Κατά την Παλαιολιθική εποχή, επίσης, πρωτοεμφανίζεται το έθιμο της καύσης των νεκρών (Treuil κ.ά., 1996, 147). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο ενταφιασμός γίνεται στα σπήλαια και τις βραχοσκεπές, τα βασικά καταφύγια του παλαιολιθικού ανθρώπου, σε λάκκους που ανοίγονται για να δεχθούν αδιακρίτως άνδρες, γυναίκες και παιδιά. Οι ταφές συνοδεύονται από ταφικές προσφορές (κτερίσματα) της κοινωνικής ομάδας, όπως εργαλεία ή κέρατα ζώων. Σε πολλές περιπτώσεις, το πρόσωπο ή το σώμα του νεκρού στολίζεται με ώχρα.

Β. Νεολιθικός οικισμός

1. Οργάνωση του χώρου

Οι Νεολιθικοί οικισμοί, στην πλειοψηφία τους υπαίθριοι, βρίσκονταν σε παράκτιες ή μεσόγειες περιοχές, πεδινές ή λοφώδεις, κοντά στις οποίες υπήρχαν υδάτινες πηγές. Η πυκνότητα των οικισμών διαφέρει κατά περιοχές. Για παράδειγμα οι μεγάλες και εύφορες πεδιάδες της Θεσσαλίας και Μακεδονίας είναι περισσότερο πυκνοκατοικημένες από τις ημιορεινές περιοχές της νότιας Ελλάδας και από τα νησιά. Επίσης η πυκνότητα των οικισμών δεν παραμένει αμετάβλητη σε όλες τις περιόδους της Νεολιθικής.

Οι υπαίθριοι οικισμοί έχουν συνήθως τη μορφή χαμηλού λόφου, ύψους 2-3 μέτρων και διαμέτρου 150-200 μέτρων. Στη θεσσαλική πεδιάδα είναι γνωστοί με το όνομα «μαγούλα», ενώ στη Μακεδονία χαρακτηρίζονται με τον όρο «τούμπα». Οι λόφοι αυτοί δεν αποτελούν φυσικά εξάρματα του εδάφους, αλλά δημιουργήθηκαν από τα αλλεπάλληλα στρώματα κατοίκησης στο ίδιο σημείο για πολλές εκατονταετίες ή και χιλιετίες.

Η οργάνωση των οικισμών και η αρχιτεκτονική μορφή των σπιτιών διαφέρει κατά περιοχές και περιόδους και αντανακλά τις περιβαλλοντικές, οικονομικές και κοινωνικές μεταβολές που σημειώνονται κατά τη μακραίωνη Νεολιθική εποχή. Τα υλικά δόμησης είναι χοντροί ξύλινοι πάσσαλοι, καλάμια, πηλός (αχυροπηλός ή πλιθιά) και πέτρα για τα θεμέλια και την ανωδομή (τοίχοι), ενώ για τη στέγαση χρησιμοποιούνται κορμοί δένδρων, καλάμια, πηλός και άχυρο. Από τους πληρέστερα ερευνημένους οικισμούς (ΠΚΕ Σέσκλο, Διμήνι) προκύπτει ότι η έκτασή τους κυμαινόταν από μισό έως έξι στρέμματα. Η οργάνωση και αρχιτεκτονική μορφή των οικισμών διαφέρει κατά περιοχές και κατά περιόδους.

Οι οικισμοί της ακεραμικής Νεολιθικής αποτελούνται από ημιυπόγειες καλύβες (σκαμμένες εν μέρει στο έδαφος), όπως εκείνες που σώζονται στην Άργισσα, τα Δενδρά και την Κνωσό. Κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική οι οικισμοί αποτελούνται από πασσαλόπηκτες καλύβες, που κτίζονται ανεξάρτητες η μια από την άλλη (Νέα Νικομήδεια). Τα γειτονικά κτίσματα χρησιμοποιούν, κατά τις πρώτες φάσεις της Νεολιθικής, εστίες και φούρνους που

βρίσκονται στους κοινόχρηστους ελεύθερους χώρους, ανάμεσα στα σπίτια (Αχίλλειο). Από τη Μέση Νεολιθική κτίζονται για πρώτη φορά σπίτια με λίθινα θεμέλια και τοίχους από ωμές πλίνθους (άψητα τούβλα από μίγμα πηλού και άχυρου). Τα σπίτια είναι ορθογώνια, μονόχωρα ή διαθέτουν και ανοιχτό ή κλειστό προθάλαμο (τύπος μεγάρου). Είναι κτισμένα ανεξάρτητα το ένα από το άλλο, ισόγεια κατά κανόνα, ενώ υπάρχουν ενδείξεις για χρήση και διώροφων οικημάτων (Σέσκλο) (Τσούντας, 1908, 87).

Κατά τη Νεότερη Νεολιθική παρατηρείται σημαντική αύξηση του αριθμού των οικισμών στις πεδιάδες, που συνεπάγεται πληθυσμιακή αύξηση και εντατικοποίηση της καλλιέργειας. Χρησιμοποιούνται μεγάλων διαστάσεων ορθογώνια και μεγαρόσχημα κτήρια, ενώ οι τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές βρίσκονται πλέον κατά κανόνα στο εσωτερικό των σπιτιών. Πολλοί οικισμοί περιβάλλονται από τάφρους, γεγονός που υποδεικνύει ένα βαθμό οριοθέτησης της κοινότητας, ή λιθόκτιστους περιβόλους (Σέσκλο, Διμήνι)· η λειτουργία των περιβόλων παραμένει ασαφής (Πετρίδης κ.ά., 2002, 48-9).

2. Οικονομία

Η οικονομία της Νεολιθικής εποχής βασίζεται στη γεωργία και την κτηνοτροφία, με στόχο την αύξηση και τον έλεγχο της παραγωγής. Η μετάβαση από τη συλλογή άγριων καρπών και το κυνήγι άγριων ζώων στην εξημέρωση συγκεκριμένων φυτών και ζώων, δηλαδή το πέρασμα από τη συλλογή της τροφής στην προγραμματισμένη παραγωγή της πραγματοποιείται κατά το πρώτο μισό της 7ης χιλιετίας ΠΚΕ Στην ίδια περίοδο εντατικοποιείται η αγροτική οικονομία με την αποψίλωση δασικών και θαμνωδών εκτάσεων, προκειμένου να εξασφαλιστούν καλλιεργήσιμες εκτάσεις και βοσκοτόπια. Η αποψίλωση περιφερειακών εκτάσεων για την επιβίωση μιας μόνιμης κοινότητας είναι ένα από τα χαρακτηριστικά που έπονται της διαδικασίας της αστικοποίησης. Η διάδοση ανταλλάξιμων προϊόντων, όπως οι αιχμές και τα κοσμήματα, σε οικισμούς της Μακεδονίας, των Βαλκανίων και της κεντρικής Ευρώπης υποδεικνύουν την ανάπτυξη ενός δικτύου ανταλλαγών, μιας πρώιμης εμπορικής δραστηριότητας ανάμεσα στους οικισμούς, (Κωτσάκης, 1996, 168-70).

Η γεωργία βασίζεται στην καλλιέργεια δημητριακών και οσπρίων. Παράλληλα καλλιεργείται και το λινάρι, που μαζί με το μαλλί αποτελούν βασικές πρώτες ύλες για την υφαντουργία. Η κτηνοτροφία στηρίζεται στην εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών και χοίρων. Το κυνήγι και η αλιεία δεν εγκαταλείπονται, αλλά παίζουν δευτερεύοντα ρόλο στην οικονομία της εποχής. Αναπόσπαστο στοιχείο της καθημερινότητας του νεολιθικού γεωργοκτηνοτρόφου αποτελεί η κεραμική, απαραίτητη για την προετοιμασία, την κατανάλωση και την αποθήκευση της τροφής. Η κεραμική είναι ιδιαίτερα χρονοβόρα διαδικασία, στην οποία συμμετέχουν τα περισσότερα μέλη ενός νοικοκυριού. Σε επίπεδο νοικοκυριού ασκείται και η υφαντική και καλαθοπλεκτική. Για την καλλιέργεια, τη συγκομιδή και την προετοιμασία της τροφής (άλεσμα σιτηρών, τεμαχισμός κρέατος) αλλά και για παραγωγικές δραστηριότητες, όπως η κατεργασία ξύλου και δερμάτων, η υφαντουργία, η καλαθοπλεκτική, η κεραμική κλπ. χρησιμοποιούνται λίθινα και οστέινα εργαλεία.

Κατά την Νεολιθική εποχή, βασική μονάδα της κοινωνίας είναι το γένος ή η διευρυμένη οικογένεια που περιλαμβάνει τους γονείς, τα παιδιά, τους παππούδες και τους άλλους κοντινούς συγγενείς. Τα μέλη της ζουν σε ένα ή σε περισσότερα γειτονικά σπίτια, τα οποία αποτελούν νοικοκυριά που μοιράζονται εστίες και φούρνους που βρίσκονται σε κοινόχρηστους χώρους, ανάμεσα στα σπίτια τους. Τα νοικοκυριά αυτά ασκούν τη μικτή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία. Ο τρόπος παραγωγής είναι συλλογικός και δεν αφήνει περιθώρια για οικονομική διαφοροποίηση και κατ’ επέκταση κοινωνική ιεράρχηση. Οι κοινωνικοί ρόλοι σε κάθε κοινότητα καθορίζονται με βάση το φύλο, την ηλικία, τη συγγένεια και τη συμμετοχή στις συλλογικές παραγωγικές διαδικασίες.

Μέσα από τη γεωργοκτηνοτροφική οικονομία αναδεικνύονται και οι ρόλοι των δύο φύλων. Σύμφωνα με τον Treuil: «Μπορεί κανείς να καταχωρήσει με βεβαιότητα στα γυναικεία καθήκοντα τη φροντίδα των παιδιών, τη συλλογή καρπών, τις ελαφρές γεωργικές εργασίες, την εκτροφή μικρών ζώων και την προετοιμασία της τροφής· από το χώρο των τεχνικών επίσης, την κατεργασία δερμάτων, το γνέσιμο –τα σφοντύλια απαντούν σε τάφους γυναικών- την υφαντική, την καλαθοπλεκτική και την αγγειοπλαστική. Αντίθετα, οι αντρικές ασχολίες θεωρούνται το κυνήγι και το ψάρεμα, οι σκληρές γεωργικές εργασίες και από τις τεχνικές, η κατεργασία του λίθου, των οστών, του ξύλου και των μετάλλων, το κτίσιμο και ίσως η κατασκευή κοσμημάτων» (Treuil κ.ά., 2002, 152).

3. Κοινωνική οργάνωση

Ενδεικτική για το χαρακτήρα της Νεολιθικής κοινωνίας είναι και η συμπεριφορά προς τα νεκρά μέλη της κοινότητας, που αντανακλώνται στα ταφικά έθιμα της κάθε περιόδου. Κατά τη Νεολιθική εποχή οι νεκροί ενταφιάζονται μέσα στα σπίτια τους ή πολύ κοντά σε αυτά, στα όρια των οικισμών που έζησαν. Οι ταφές είναι κατά κανόνα μεμονωμένες, ενώ σπανιότερα απαντούν νεκροταφεία (Σουφλί, Ζάρκος). Τρία είναι τα έθιμα ταφής που τεκμηριώνονται ανασκαφικά στην Ελλάδα: α) απόθεση νεκρών μέσα σε απλό λάκκο, σε στάση συνήθως συνεσταλμένη (εμβρυακή) αλλά και οκλαδόν· β) καύσεις νεκρών, μερικές (Αρχαιότερη Νεολιθική) ή ολικές (Νεότερη Νεολιθική), που συνοδεύονταν από αγγεία ή είχαν τοποθετηθεί μέσα σε αυτά· και γ) ανακομιδή οστών (κρανίου, μηριαίων οστών, πλευρών θώρακα) και ενταφιασμός κάτω από το δάπεδο οικιών (Πρόδρομος Καρδίτσας) ή σε συγκεκριμένο χώρο σπηλαίου (είδος οστεοφυλακίου στην Αλεπότρυπα Διρού).

Οι νεκροί συνοδεύονται από κτερίσματα (ταφικά δώρα), όπως κεραμική, λίθινα εργαλεία, προσφορές ζώων, ενώ από την Τελική Νεολιθική προσφέρονται ειδώλια και κοσμήματα. Η παρουσία των κτερισμάτων ερμηνεύεται συνήθως ως ένδειξη πίστης στη μετά θάνατον ζωή και στην ανάγκη που θα είχε ο νεκρός για ορισμένα αγαθά στην άλλη ζωή ή για να συνεχίσει τη δραστηριότητά του. Όπως, όμως, εξηγεί ο Treuil, τα αντικείμενα που τοποθετούνται στους τάφους «*είναι καθημερινά χρηστικά αντικείμενα, που φέρουν ίχνη χρήσης και δεν διαφέρουν από αυτά που συναντώνται στις κατοικίες. Είναι, επομένως, πιθανό να ανήκαν στους νεκρούς και για αυτόν τον λόγο τάφηκαν μαζί τους*» (Treuil κ.ά., 2002, 150).

Γ. Πόλη της Εποχής του Χαλκού

1. Οργάνωση του χώρου

Ηπειρωτική Ελλάδα

Η πληθυσμιακή αύξηση, που σημειώνεται κατά την Πρώιμη εποχή του Χαλκού, ιδιαίτερα στη νότια Ελλάδα, έχει ως αποτέλεσμα την αύξηση του αριθμού των οικισμών, σε σύγκριση με τη προηγούμενη περίοδο. Οι οικισμοί κτίζονται σε λόφους, οι οποίοι βρίσκονται κυρίως σε παράκτιες ζώνες. Οι επίπεδες εύφορες πεδιάδες, παραθαλάσσιες και μη, ευνοούν επίσης την ανάπτυξη πολυάνθρωπων οικισμών.

Η αρχιτεκτονική μορφή των οικισμών ποικίλλει και επιτρέπει την αναγνώριση κάποιων πρώιμων πολεοδομικών συστημάτων. Πολλοί παρουσιάζουν πυκνή δόμηση κτισμάτων σε συστάδες, οι οποίες διαχωρίζονται μεταξύ τους με δρόμους και στενά μονοπάτια (Ζυγουριές, Ασκηταριό). Σπανιότερα, τα κτήρια παρατάσσονται στις πλευρές ενός κεντρικού δρόμου, που διασχίζει τον οικισμό σε όλο σχεδόν το μήκος του (Λιθαρές). Μοναδική, τέλος, είναι η ακτινωτή διάταξη οικοδομικών τετραγώνων, αποτελούμενων από πανομοιότυπα κτήρια, που χωρίζονται μεταξύ τους από παράλληλους δρόμους (Αίγινα V). Η έκταση και η

πολεοδομική οργάνωση πολλών οικισμών, η διευθέτηση πλακοστρωμένων δρόμων και πλατειών για κοινή χρήση, η ύπαρξη οχύρωσης και κτηρίων με ειδικές λειτουργίες, η εξειδίκευση παραγωγής και η λειτουργία εργαστηρίων, η άσκηση εμπορίου κ.ά, αποτελούν στοιχεία, τα οποία επιτρέπουν την αναγνώριση πρωτοαστικών κέντρων σε αρκετούς από τους οικισμούς της Πρωτοελλαδικής ΙΙ και ΙΙΙ.

Νησιά του Αιγαίου

Κατά την Πρώιμη Χαλκοκρατία αναπτύσσονται στις παράκτιες ζώνες των μεγάλων νησιών του βόρειου και ανατολικού Αιγαίου πολυάνθρωποι, οχυρωμένοι οικισμοί με σαφή πολεοδομική διάταξη, κοινοτικά κτίσματα και άλλα κοινωφελή έργα, με εξειδίκευση και κατανομή εργασίας, οικονομική ευμάρεια και συσσώρευση πλούτου, οι οποίοι συνιστούν τα πρωιμότερα κέντρα με πρωτοαστικό χαρακτήρα στο Αιγαίο. Στα τέλη της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου εγκαταλείπεται το οικιστικό σχήμα των πολλών, μικρών, διάσπαρτων οικισμών και οι κάτοικοι των νησιών συγκεντρώνονται σε έναν ή δύο μεγαλύτερους και καλύτερα οργανωμένους οικισμούς, οι οποίοι κατά τη Μεσοκυκλαδική και την Υστεροκυκλαδική περίοδο θα εξελιχθούν σε μεγάλες, πυκνοδομημένες και οχυρωμένες πόλεις, με ιδιαίτερη οικονομική ανάπτυξη, οφειλόμενη στη συνεργασία με την οικονομική δύναμη του πρώτου μισού της 2ης χιλιετίας στο Αιγαίο, τη Μινωική Κρήτη.

Στο πέρασμα από τη Νεολιθική στην Εποχή του Χαλκού σημαντικό ρόλο παίζει η Πολιόχνη της Λήμνου, ένας πολυάνθρωπος οικισμός με πρωτοαστικά χαρακτηριστικά. Στα αρχαιολογικά της κατάλοιπα αναγνωρίζεται η αρχαιότερη πιθανώς πόλη της Ευρώπης, με δημοκρατικές δομές και συνεπώς πολιτική οντότητα, αλλά και εμπορικές δραστηριότητες - οικονομική οντότητα- εξαιτίας του ασφαλούς κόλπου της (Βρόσκοπος). Σύμφωνα με την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή που πραγματοποιεί τις ανασκαφές στην περιοχή, το Βουλευτήριο, ένα ορθογώνιο κτίριο με διπλή σειρά από βαθμίδες στις δύο μακρές πλευρές του στη Ν.Δ. πλευρά του λόφου της Πολιόχνης, λειτουργούσε ως χώρος συγκέντρωσης των «προκρίτων» του οικισμού, οι οποίοι φρόντιζαν για την επίλυση των προβλημάτων της κοινότητας. Στην Κυανή και Κίτρινη Φάση ανάπτυξης της Πολιόχνης αναγνωρίζονται τα πρωιμότερα δείγματα του «γραμμικού» πολεοδομικού συστήματος, το οποίο εφαρμόζεται αργότερα σε υστεροκυκλαδικούς οικισμούς. Κτήρια και οικοδομικές νησίδες παρατάσσονται στις πλευρές ενός ή δύο κύριων δρόμων, που διασχίζουν τον οικισμό σε όλο σχεδόν το μήκος του και τέμνονται από κάθετους μικρότερους δρόμους. Στις κεντρικές οδικές αρτηρίες συγκεντρώνονται κοινοτικά κτήρια, όπως η Σιταποθήκη και το Βουλευτήριο (Bernardo-Brea, 1976, 21-34).

Μινωική Κρήτη

Οι μινωικές εγκαταστάσεις ήδη από την Πρώιμη Χαλκοκρατία βρίσκονται σε ένα αρκετά εξελιγμένο στάδιο αστικοποίησης ώστε να χαρακτηρίζονται πόλεις. Αυτή την εποχή ως περιοχές κατοίκησης επιλέγονταν τοποθεσίες κυρίως σε εύφορες κοιλάδες και σε πλαγιές βουνών, όπου βρίσκονταν άφθονες πηγές, και θέσεις που ήταν από γεωγραφική άποψη σημαντικές για τις εξωτερικές σχέσεις του νησιού και το εμπόριο.

Κατά τη Μεσομινωική ΙΙ περίοδο η ίδρυση των ανακτόρων αντιπροσωπεύει μία νέα μορφή αστικής εγκατάστασης. Τα μινωικά ανάκτορα δέσποζαν στο μέσο εύφορων πεδιάδων, όπως στην περίπτωση της Κνωσού, και σε οροπέδια, όπως η Φαιστός. Τα παραθαλάσσια ανάκτορα της Ζάκρου και των Μαλίων δείχνουν τη σημασία της γειτνίασης τέτοιων εγκαταστάσεων με τη θάλασσα.

Παράλληλα με τα ανάκτορα λειτουργούσαν και μικρότερες οικιστικές ενότητες με παρόμοια αρχιτεκτονική διάρθρωση, οι λεγόμενες μινωικές επαύλεις. Οι επαύλεις κτίζονταν σε τοποθεσίες που παρουσίαζαν ανάλογα πλεονεκτήματα με εκείνες των ανακτόρων. Παρόλο που και στις δύο αυτές μορφές εγκατάστασης είχαν προβλεφθεί ειδικά διαμορφωμένοι χώροι για την τέλεση θρησκευτικών τελετών, ιδρύθηκαν σε απομακρυσμένες τοποθεσίες, όπως σε βουνοκορφές ή σε σπήλαια και μεμονωμένα ιερά κτίσματα.

Μία σειρά εγκαταστάσεων της Υστερομινωικής κυρίως περιόδου, που κτίστηκαν σε εύφορες περιοχές της ενδοχώρας, χαρακτηρίζονται αγροτικές κατοικίες. Μία χαρακτηριστική τέτοια αγροικία αποτελεί το κτήριο στο Βαθύπετρο, στην ευρύτερη περιοχή των Αρχανών, όπου σε σχετικά περιορισμένη έκταση συνυπάρχουν χώροι κατοικίας, εργαστηριακές εγκαταστάσεις και ένα τριμερές ιερό.

2. Οικονομία

Ηπειρωτική Ελλάδα

Κύριο χαρακτηριστικό της οικονομίας της Πρώιμης Χαλκοκρατίας είναι η εντατικοποίηση της χρήσης των μετάλλων με την επέκταση της μεταλλοτεχνίας στην ανάμιξη του χαλκού και του κασσίτερου για την κατασκευή εργαλείων και όπλων από ανθεκτικό ορείχαλκο (μπρούντζο). Η οικονομία της 3ης χιλιετίας ΠΚΕ βασίζεται σε τρεις άξονες: στην αγροτική οικονομία (γεωργία και κτηνοτροφία), το εμπόριο και τη βιοτεχνία. Η αγροτική οικονομία περιλαμβάνει, εκτός από την καλλιέργεια των γνωστών από τη Νεολιθική εποχή δημητριακών και οσπρίων, και την καλλιέργεια της ελιάς και του αμπελιού. Οι κλιματολογικές συνθήκες και ο καλύτερος εργαλειακός εξοπλισμός επιφέρουν την αύξηση της παραγωγής και του αγροτικού πλεονάσματος. Η αναζήτηση μετάλλων και άλλων πρώτων υλών (οψιανός) και η αναγκαιότητα προώθησης ανταλλάξιμων αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων οδηγεί στην εντατικοποίηση των εμπορικών επαφών και την ανταλλαγή τεχνολογικών και εν γένει πολιτιστικών εμπειριών, δημιουργώντας δίκτυα ανταλλαγών.

Νησιά του Αιγαίου

Στους νησιωτικούς οικισμούς σημειώνεται μια ανάπτυξη του διαθαλάσσιου εμπορίου, η οποία οφείλεται κυρίως στην αναγκαιότητα εξεύρεσης πρώτων υλών, στην απόκτηση τεχνογνωσίας και στην προώθηση ανταλλάξιμων αγροτικών και βιοτεχνικών προϊόντων. Η ανάπτυξή του είναι άρρηκτα συνδεμένη με την ανάπτυξη της ναυσιπλοΐας στο Αιγαίο. Τα ευρήματα από οικισμούς και νεκροταφεία κάνουν σαφή τον ενδοαιγαιακό χαρακτήρα του εμπορίου, και συμβάλλουν στη διάγνωση των πυκνών δικτύων ανταλλαγών, τοπικών και εκτεταμένων, αλλά και της έντασης των πολιτιστικών επαφών στις διαφορετικές περιόδους της εποχής του Χαλκού.

Μινωική Κρήτη

Το διοικητικό σύστημα της ανακτορικής εποχής οδήγησε σε μία νέα μορφή συγκεντρωτικής οικονομίας, όπου τα προϊόντα συλλέγονταν και διαθέτονταν αποκλειστικά από τα ανακτορικά κέντρα. Τα αγαθά που διακινούνταν στα ανάκτορα ήταν κυρίως γεωργικά και κτηνοτροφικά προϊόντα, ενώ σημαντικό ρόλο έπαιζαν τα εργαλεία και τα πολυτελή έργα της μινωικής τέχνης. Για τον έλεγχο του εμπορίου αναπτύχθηκε ένα ασφαλές γραφειοκρατικό σύστημα.

Η αναζήτηση πρώτων υλών για τις ανάγκες της ανακτορικής βιοτεχνίας αποτέλεσε ένα καθοριστικό έναυσμα για την άσκηση του εμπορίου σε διεθνή κλίμακα και κατά συνέπεια για την εντατικοποίηση των μεταφορών και της ναυτιλίας. Το εξωτερικό εμπόριο συνίστατο στις ανταλλαγές κρητικών προϊόντων με δυσεύρετες πρώτες ύλες και πολυτελή προϊόντα ξένων χωρών, αλλά είναι πολύ πιθανό ότι οι Κρήτες ναυτικοί είχαν αναλάβει και το διαμετακομιστικό εμπόριο στο πλαίσιο ενός διεθνούς εμπορικού δικτύου. Η εισαγωγή των αναγκαίων πρώτων υλών και η ειρηνική περίοδος που εξασφάλιζε η μινωική θαλασσοκρατία βοήθησαν την ανάπτυξη της τεχνολογίας και την άσκηση των τεχνών σε επίπεδο σημαντικής οικονομικής εκμετάλλευσης. Ανάμεσα στα αποτελέσματα της ακμάζουσας οικονομίας ήταν και η κατασκευή δημόσιων έργων, όπως δρόμοι, γέφυρες και υδραγωγεία.

3. Κοινωνική οργάνωση

Ηπειρωτική Ελλάδα

Η ύπαρξη «Κτηρίων με διάδρομο», όπως η «Οικία των Κεράμων» στη Λέρνα ΙΙΙ και η «Λευκή Οικία» στην Κολώνα της Αίγινας κάνουν σαφή την παρουσία μιας ισχυρής οικογένειας, που ασκεί πολιτική-διοικητική εξουσία και ελέγχει εν μέρει την παραγωγή. Η οικογένεια αυτή συντονίζει την κατασκευή κοινοτικών έργων (οχυρώσεις, «Κυκλικό κτήριο» Τίρυνθας, δρόμοι κ.λπ.) και τη διακίνηση αγαθών (χρήση σφραγίδων) και κατέχει μέρος του κοινοτικού πλούτου.

Τα ταφικά έθιμα της Πρώιμης Χαλκοκρατίας δε διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνα των τελευταίων φάσεων της Νεολιθικής. Περιλαμβάνουν μεμονωμένες ταφές βρεφών και παιδιών μέσα στα όρια του οικισμού, και σε νεκροταφεία, με ταφές κυρίως ενηλίκων, πέρα από τον οικισμό. Τα νεκροταφεία, γνωστά κυρίως από την Πρωτοελλαδική ΙΙ περίοδο, βρίσκονται σε απόσταση από τον οικισμό και περιλαμβάνουν απλούς ή κτιστούς λάκκους, κιβωτιόσχημους τάφους ή θαλαμοειδείς, λαξευμένους στο βράχο. Κατά την Πρωτοελλαδική ΙΙΙ περίοδο στη δυτική Ελλάδα γίνονται ενταφιασμοί σε τύμβους, για τους οποίους όμως δεν υπάρχουν ασφαλείς ενδείξεις ότι προορίζονταν για άτομα με ιδιαίτερη κοινωνική θέση (Treuil κ.ά., 2002, 290).

Τα κτερίσματα των νεκρών εξαρτώνται από το φύλο και την κοινωνική τους θέση και περιλαμβάνουν κεραμική, μαρμάρινα ειδώλια, εργαλεία, αντικείμενα καλλωπισμού και κοσμήματα. Η συνύπαρξη απλών, φτωχά κτερισμένων και πλούσιων, απλών ή οικογενειακών τάφων στα νεκροταφεία αντανακλά την ανομοιόμορφη κατανομή πλούτου και κατ’ επέκταση την κοινωνική πολυμορφία των μελών των πρωτοελλαδικών κοινοτήτων.

Νησιά του Αιγαίου

Η κοινωνική σύνθεση των νησιωτικών κοινοτήτων είναι άρρηκτα συνδεμένη με τις προσφερόμενες σε κάθε νησί δυνατότητες οικονομικής ανάπτυξης, την τεχνολογική εξειδίκευση, τη ναυτιλία και το εμπόριο, τη συσσώρευση πλούτου και τον τρόπο κατανομής του στην κάθε κοινότητα, καθώς και με την ένταση των εξωτερικών πολιτιστικών επιδράσεων στις διάφορες χρονικές περιόδους. Σαφείς ενδείξεις κοινωνικής διαστρωμάτωσης καταγράφονται ήδη από την Πρώιμη Χαλκοκρατία, κατά την οποία διακρίνεται μια πολιτική-διοικητική αρχή και η εύπορη τάξη των εξειδικευμένων τεχνιτών και των ναυτικών-εμπόρων.

Σεβασμό στην αξία της ανθρώπινης ζωής, πίστη στη μεταθανάτια πορεία του ανθρώπου, ακόμη και φόβο προς τους νεκρούς αντανακλούν τα ταφικά έθιμα της εποχής. Οργανωμένα νεκροταφεία κιβωτιόσχημων, κατά την Πρώιμη και τη Μέση, και λαξευτών θαλαμοειδών

τάφων κατά την Ύστερη Χαλκοκρατία, ταφικές τελετουργίες, καθώς και ανάλογα με την ηλικία, το φύλο και την κοινωνική θέση του θανόντος κτερίσματα, εκφράζουν τον ψυχισμό και τη σημειολογία των νησιωτών του Αιγαίου.

Μινωική Κρήτη

Κατά την Πρωτομινωική περίοδο παρουσιάζονται για πρώτη φορά συλλογικά έργα, τεχνική εξειδίκευση συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και κοινωνική διαστρωμάτωση, ως αποτέλεσμα των εξωτερικών εμπορικών σχέσεων και της επιτυχημένης εκμετάλλευσης πρώτων υλών, πιθανότατα από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες. Κατά τη διάρκεια αυτής της εποχής τονώθηκε η κοινωνική συνείδηση και επιβλήθηκε μια άρχουσα τάξη που οδήγησε στην ίδρυση των ανακτόρων. Κατά τη Μεσομινωική περίοδο, με την εμφάνιση των ανακτόρων, που εκτός από ένα ιδιάζον οικιστικό σχήμα ήταν και ο άξονας της κεντρικής διοίκησης, η μινωική κοινωνία υπόκειται σε ριζικές αλλαγές και εμφανίζεται, σε όλες τις εκδηλώσεις της, άριστα οργανωμένη και συγκεντρωτική. Η εσωτερική οργάνωση των ανακτορικών κέντρων προϋπέθετε την ύπαρξη σαφώς διαχωρισμένων κοινωνικών τάξεων, που έπαιζαν συγκεκριμένο ρόλο στην ιεραρχία.

Στον τομέα των ταφικών εθίμων δεν παρατηρείται ουσιαστική μεταβολή από την προηγούμενη περίοδο. Κατά τον Treuil, «ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία των νεκροπόλεων της Παλαιοανακτορικής περιόδου συνδέεται με την εξάπλωση της λατρείας των νεκρών. Δίπλα στους μεγάλους κυκλικούς τάφους προσαρτώνται μικρά λατρευτικά κτίσματα ή, μερικές φορές, ανεξάρτητα οικοδομήματα για την απόθεση κτερισμάτων ή τελετουργικών αντικειμένων· αίθουσες με κεντρικό πεσσό, που προορίζονταν πιθανότητα για λατρευτικές εκδηλώσεις, απαντούν στο Απεσωκάρι και στις Αρχάνες» (Treuil κ.ά., 2002, 231).

Συμπεράσματα

Η Παλαιολιθική εποχή χαρακτηρίζεται από τις ασταθείς κλιματολογικές συνθήκες και την συνακόλουθη ύπαρξη νομαδικών πληθυσμών κυνηγών-τροφοσυλλεκτών. Αντίθετα, η Νεολιθική εποχή στον ελλαδικό-αιγαιακό χώρο χαρακτηρίζεται από σταθεροποίηση των κλιματολογικών συνθηκών, γεγονός που ευνοεί την οργάνωση οικισμών μόνιμου χαρακτήρα, με οικονομία στηριγμένη στη συστηματική γεωργική εκμετάλλευση, την κτηνοτροφία, την ανταλλαγή πρώτων υλών και προϊόντων και την παραγωγή κεραμικής. Έτσι, κατά την Ακεραμική και την Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο οργανώνονται μικρές κοινότητες, βασική μονάδα των οποίων αποτελεί το γένος ή η διευρυμένη οικογένεια. Σημαντική καταγραφή της Μέσης Νεολιθικής θεωρείται το κτίσιμο οικιών με λίθινα θεμέλια και τοίχους από ωμές πλίνθους. Η οικονομία αυτών των κοινοτήτων εξακολουθεί να στηρίζεται στην κτηνοτροφία και τη γεωργία, αλλά παράλληλα εξελίσσεται η κεραμική τέχνη με δείγματα γραπτής κεραμικής και την εμφάνιση των πρωτο-βερνικωτών αγγείων στην Πελοπόννησο.

Κατά την εποχή του Χαλκού συντελούνται σημαντικές αλλαγές και ανακατατάξεις, οι οποίες εστιάζονται κυρίως στην βαθμιαία εξάπλωση της χρήσης των μετάλλων (κυρίως του χαλκού), στην εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών και στην εμφάνιση οργανωμένων οικισμών. Οι οικισμοί επιδεικνύουν πλέον στοιχεία αστικοποίησης, όπως οργάνωση του πρωτογενούς τομέα, εξειδίκευση της εργασίας, τυποποίηση της παραγωγής, διοικητική οργάνωση και κοινωνική διαφοροποίηση. Ιδιαίτερα στην Κρήτη παρατηρούνται οι πιο βαθιές κοινωνικές και οικονομικές μεταβολές, με την εμφάνιση του ανακτορικού συστήματος που διατηρήθηκε μέχρι το τέλος του 13ου αι. ΠΚΕ Το τέλος της εποχής του Χαλκού βρίσκει την Ελλάδα, υπό το καθεστώς του μυκηναϊκού πολιτισμού, να

αναπτύσσεται ομοιόμορφα και αρμονικά, με κοινή έκφραση στην τέχνη, κοινά ήθη και έθιμα, θρησκεία, γλώσσα και τρόπο ζωής.

Βιβλιογραφία

Bernardo-Brea, L. (1976). Poliochni. Citta preistorica nell isola di Lemnos, Vol. II Testo e Tavole. Στο *Monografie della Scuola Archeologica die Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, Roma: L' Erma di Bretschneider.

Κωτσάκης, Κ. (1996). Ανταλλαγές και Σχέσεις. Στο Παπαθανασόπουλος, Γ.Α. (Επιμ.), *Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα*, Αθήνα: Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή-Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης,.

Πετρίδης, Π., κ.ά. (2002). *Αρχαιολογία στον Ελληνικό Χώρο*, τ. Β΄, Πάτρα: ΕΑΠ.

Treuil, R., κ.ά. (2002). *Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Τσούντας, Χρ. (1908). *Αι Προϊστορικαί Ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα: Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Τύποις Π.Δ. Σακελλαρίου.

Χουρμουζιάδης Γ. (Επιμ.) (2002) *Δισπηλιό 7500 χρόνια μετά*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Ιστορία, Κοινωνική Ανθρωπολογία

Les Grecs en Russie: Autochtones et Immigres dans le Bassin de la Mer Noire

Λέξεις κλειδιά: *autochtonéité des Krim Roum, Bosphore Cimmerien, Colonies Grecques et Pontiques, Déportations et punition collective de l'ethnie, Grecs en Russie, L' Hellénisme du Pont Euxin, Noblesse Byzantine à Bahce Serai, Pont Euxin, Εύξεινος Πόντος*

Dascalopoulou, Sophie (Prof. Émér) – Vernicos, Nicolas (Prof. Émér), Université de l'Egée (Mytilène):

Περίληψη
Ο Εύξεινος Πόντος από τους αρχαίους χρόνους υπήρξε, για τους Έλληνες, θάλασσα για τη ναυσιπλοΐα, το εμπόριο προϊόντων διατροφής και πρώτων υλών. Προς τις ακτές του κινήθηκαν διαδοχικά κύματα μεταναστεύσεων, που οδήγησαν στη δημιουργία ενός δικτύου παράκτιων αποικιών στη λεκάνη του Πόντου, όπου οι άποικοι συνυπήρξαν με τους άλλους παραποτάμους λαούς. Αυτή η προνομιακή κατάσταση συνεχίστηκε στους ρωμαϊκούς χρόνους και μέχρι τις εισβολές των διαφόρων βαρβαρικών λαών που αναστάτωσαν την ενδοχώρα, αλλά άφησαν στους Βυζαντινούς της Κωνσταντινούπολης και της Τραπεζούντας τον έλεγχο της θάλασσας και του εμπορίου, ακόμη και όταν οι Σκανδιναβοί τολμούσαν εκεί μέχρι στο Αιγαίο Πέλαγος. Ήταν οι Γενουάτες που, με την είσοδο τους στη Μαύρη Θάλασσα, μετά το 1204, τροποποίησαν αυτό το έντονα εξελληνισμένο τοπίο, που κατέληξε να ενσωματωθεί στην Οθωμανική αυτοκρατορία.

1. L'Hellénisme du Pont Euxin.

Connue sous le nom de Pont Euxin, la mer Noire a depuis l'antiquité constitue, pour les Grecs, le « pontos » (i.e. la mer) par excellence pour la navigation, le commerce des produits alimentaires et des matières premières. C'était aussi vers ses rivages que se dirigèrent des vagues de migrations successives qui ont conduit à la création d'un réseau de colonies côtières qui hellénisèrent le bassin pontique ou les colons coexistaient avec les peuples riverains.

Cette situation privilégiée continua à l'époque romaine et jusqu'aux invasions des différents peuples barbares qui bouleversèrent l'hinterland mais laissèrent aux Byzantins de Constantinople et de Trébizonde la maîtrise de la mer et du commerce, même quand les Scandinaves s'y aventuraient jusque dans la mer Egée. Ce sont les Génois qui en s'introduisant dans le trafic de la Mer Noire, après 1204, modifièrent ce paysage fortement hellénisé que les Ottomans avec les peuples Turco-tatares finirent, sur la longue durée historique, par l'intégrer dans leurs empires.

Sous le règne des Sultans les échanges entre Constantinople et la cote nord - des bouches du Dniestr à celles du Don dans l'Azov – se poursuivirent. C'est aussi par la Crimée que les marchands Constantinopolitains allaient et venaient en Colchide (des cotes de Georgie aux abords de Trébizonde) en empruntant un parcours triangulaire pour apporter céréales, poissons, produits d'élevage, fourrures et surtout esclaves (1.)

Avec la conquête Russe des cotes nord du bassin pontique, à la fin du 18e siècle, l'espace de la mer Noire se restructura. Moscou s'appliqua à organiser et à coloniser les territoires de la « Nouvelle Russie », l'Ukraine côtière, la Crimée, l'Azov et le Kouban, en y construisant des villes et en faisant appel à des colons. Le commerce prit une dimension internationale tandis que les cotes de la mer Noire acquirent une valeur géopolitique qu'elles avaient perdue depuis près de trois siècles; preuve, la guerre de Crimee 1854-55. La première guerre mondiale et la Révolution d'Octobre acheva de consolider la présence Russe - sous ses formes soviétique et socialiste – mais elle arrêta un commerce qui, entre temps, s'était considérablement industrialise (houille, fer, textiles, chimie.)

Sur les rives sud de la mer Noire, dans le Pont ottoman, c'est par l'échange de populations de 1926 que se terminèrent les guerres opposant la Grèce à la jeune république turque. Un génocide y avait, auparavant, réduit la présence arménienne.

Depuis, on ne parla plus de Grecs et d'hellénisme dans le bassin pontique, même si Panaït Istrati les avait rencontres en 1926. Aucun ouvrage ne mentionne leur présence en territoire soviétique et dans le Caucase. Or, depuis la Perestroïka et, surtout, depuis la disparition de l'Union soviétique, quelques centaines de milliers de personnes se sont « soudain » manifestées pour réclamer le statut et l'identité de Grecs, ce qui leur donne - en principe - accès à la nationaliste hellénique et leur permet de s'installer, de plein droit, dans l'un des pays de l'Union européenne.

2. Les denominations ethniques

En manifestant, ainsi sa présence, ce monde d'origine grecque, devient objet d'étude parce qu'il pose toute une série de problèmes politiques, économiques et humains. C'est la raison pour laquelle nous avons jugé nécessaire d'amorcer une vaste recherche sur l'Hellénisme de la Russie, dont ce travail n'est qu'une introduction. La première question que nous nous sommes poses, est de savoir qui sont ces gens et quel nom il convient de leur donner. S'agit-il de «Pontiques», parce qu'ils vivent autour du Pont Euxin, ou bien, faut-il parler de «Grecs de la Russie»?

Pour les statistiques russes et géorgiennes il s'agit de « Grecs » ou de «Berdzuli», termes qui s'appliquent aussi bien aux Grecs de la République Hellénique qu'à ceux de l'Antiquité. Comme les personnes recensées sous cette dénomination ethnique ne sont pas toujours des hellénophones, c'est probablement la manière dont ils se désignent eux-mêmes (ou le qualificatif ethnique que leur attribue la communauté dans laquelle ils vivent) qui a été prise en compte.

Arrivés en Grèce, l'homme de la rue et les media les nomment Pontioi, Rossopontioi, Hellinorossoi (*Πόντιοι, Ρωσοπόντιοι, Ελληνορώσοι*) ou, tout simplement, Rossoi. Eux mêmes, ils s'affirment Hellènes (Grecs) et ajoutent venir de « Russie », en évitant de préciser l'origine géographique de leur provenance. Or, nous savons fort bien que l'utilisation du nom ethnique Hellène (Έλληνας) chez les Grecs de l'Union Soviétique et de la Turquie est récente et remplace celle de Romios[1]. Par contre, les qualificatifs utilisés en Grèce ont leur raison d'être et datent parfois du siècle dernier. Ainsi, le terme Hellénorossos est le calque du qualificatif «Grécorossos» (*Rosso ipikoos, ρωσοϋπήκοος,* i.e. citoyen

[1] Voir: Ρουμέοι ν'τα κσέβαν αχ του Κριμέγια : Vuihod grekov iz Kruima [Alexaksandr Aschla, Melodia 1988]; Tsalkskix Urum: les Ouroum =(Roum) de Tchalka en Georgie [L. B. Fachaeva].

russe)[2] qui s'applique à des Grecs de la Grèce ou de l'Asie Mineure, qui ont été naturalisés russes, ou qui sont nés de parents déjà naturalises.

L'ethnique «Pontios» (Πόντιος) a également, au départ, un sens très précis et il implique une origine géographique - le Pont - ainsi que l'usage ou la connaissance du parler pontique. Ce territoire d'origine s'étend sur la bande littorale de l'Asie Mineure, des abords de Sinope à la cote Mingrélienne en Colchide. Vers le sud, le Pont englobe les vallées des confluents du Yésil, de la ville d'Amasya à Sebin Karahisar (Mavrokastro) sur le Kelkit, pour suivre la chaîne Pontique de Gumus Hane (Argyroupolis) jusqu'à la frontière Géorgienne en Adjarie.

Or, les Pontiques (que les auteurs Anglais appellent souvent Pontians) manifestèrent, des la fin du 18e siècle, une forte mobilité et ils passèrent, en grand nombre, dans les territoires nouvellement acquis par la Russie, à Kars et Ardakhan et, surtout, dans la zone dite du Caucase, qui va de Batum et Tbilissi à Anapa, Ekaterinodar et Stavropol au Kouban. Ceux qui prirent la citoyenneté russe se distinguèrent des autres Pontioi par le terme «Rosso-Pontioi». Ajoutons que tout semble indiquer que la composante principale de l'Hellénisme actuel de la Russie, de l'Ukraine et du Caucase est issue des descendants des Grecs Pontiques.

Il existe, cependant, un troisième noyau de Grecs autochtones originaires de la Tauride (Crimée) et de la mer de Tanaïs (Azov), qui furent installes vers 1790 dans Marioupol et dans une vingtaine de villages voisins. Nous les appellerons Marioupolites ou Grecs de Marioupol et nous les examinerons dans ce qui suit en détail.

Signalons enfin qu'une partie de ces Grecs ou Romioi de la mer Noire avaient depuis un nombre de générations perdu l'usage du Grec.

Parmi eux figurent des Pontiques extrêmes orientaux, jadis installes dans les districts de Kars et d'Ardakhan, ainsi que ceux qui vivent toujours dans les villages de Tsalka et qui parlaient ou parlent le turc anatolien ou azéri. Ce sont ceux que l'on nommait, parfois en Grèce, Karamanlis ou que l'on qualifie, en Macédoine de l'Est, de Gagaouzes, d'après le nom des turcophones chrétiens de la Bulgarie, de la Roumanie et de la Moldavie. Outre ces «tiurko-jazitsnie Greki Gryzii», il y avait aussi des Grecs arménophones ou Chaichoroum[3] (4) et, surtout, des Grecs tatarophones que l'on rencontre encore nombreux à Marioupol et en Crimée, sous le nom de Ouroum ou «Bazariotes»[4]. Quant aux recensements soviétiques, ils laissent croire que la majorité des «Greki» sont bilingues et parlent le russe en première langue (a 60% du total). On peut facilement constater de nos jours, sur les marchés et les foires de la Grèce, l'importance de l'usage de la langue russe parmi ces gens.

Pontiques, Marioupolites, Grécorusses ou Russopontiques de l'Ukraine, de l'Azov, du Kouban, de la Georgie n'étaient pas les seuls Grecs à vivre sur le pourtour de la mer Noire. On se souviendra, en effet, que vers 1914 Constantinople contenait une communauté hellénique aussi importante que celle qui habitait à Athènes. Selon le Patriarcat de Constantinople, les Romioi (*Ρωμιοί, Grecs*) de la Thrace et des sandjak de la Propondide et de la Bithynie s'élevaient à près de 675.000 personnes, contre 600.000 Gréco-orthodoxes des provinces ottomanes du Pont (Skaliéris, 1922). Aussi, nous évaluons que le nombre de Grecs de la mer Noire atteignait 1,8 millions, contre 4,6 millions de personnes vivant à

[2] Karakalos, Vovolinis:494 : «à Taganrog .. la moitié des 12.000 Hellènes sont des sujets russes (ρωσοϋπήκοοι-γραικορώσοι) et 600 ont gardé la nationalité ottomane».

[3] Skalieris 1922:250-51; ils vivaient dans le sandzak d'Erzeroum [Theodosioupolis] et dans les territoires rattaches à l'Arménie russe.

[4]Fotiadis 1990:42; Karpozilos, 1985:104; Delopoulos 1983:269.

l'intérieur des frontières actuelles de l'état hellénique; chiffre qui représentait à l'époque le 25% de l'ethnie.

Si les guerres, les changements de frontières, les échanges de populations et les déportations du 20ème siècle eurent raison de la présence organique de l'hellénisme du Pont Euxin, le fait qu'une «ethnie grecque» ait pu survivre en Union Soviétique est un fait remarquable. Essayons, donc, d'aborder son étude en commençant par une énumération de ses composantes.

3. Les Grecs de «toutes les Russies»

Nous pensons pouvoir affirmer qu'au début du vingtième siècle, époque de leur apogée, les communautés grecques, qui vivaient à l'intérieur des frontières russes, étaient formées d'un mélange de trois peuplements:

1- Les « Grek » ou Roum de Marioupol, de la Crimée et d'Azov (y compris les communautés tatarophones des Urum - *Ουρούμοι*);

2- Les Romioi ou Ouroum de Géorgie, Arménie et du Caucase, qui font partie du corps des Grecs du Pont, lequel s'est déplacé vers l'est pendant le 19e siècle.

3- Les Grecs originaires des Balkans et des Archipels, dont un large pourcentage vivaient mélangés avec les Pontiques dans les villages et les centres urbains et constituait, probablement, le noyau de ceux qui opéraient avant 1918 en Sibérie. Grecs et Pontiques formaient aussi les importantes communautés qui se sont installées dans le Kouban, des côtes à Stavropol et jusqu'en pays Tchétchène.

Il y avait, cependant, en Russie des restes de vieilles communautés marchandes et religieuses datant du 17e et, peut-être même, du 16e siècle. Le manque d'information et d'études portant sur le début des temps modernes rend leur connaissance malaisée. Nous devrons attendre les études en cours faites en Russie et en Ukraine pour en savoir plus.

Dans ce qui suit nous allons examiner avec plus de détails les Grecs de Marioupol - en essayant de mettre en relief leur profondeur historique - les Pontiques de la Georgie, ainsi que les autres communautés grecques en territoire russe, au moment de la prise du pouvoir par les Soviets. On trouvera en Annexe des tableaux statistiques portant sur ces peuplements, qui nous ont permis de dresser des cartes.

A. LES ROUMEOI DE LA TAURIDE [KRIM RUM]

1. Les Grecs de Crimée du 12ème au 18ème siècles

Lors de l'avance de la Russie vers le sud qui aboutit à l'annexion de la Crimée (la péninsule de la Tauride), les autorités russes ont eu à tenir compte de l'existence d'une présence orthodoxe hellénophone, ainsi que de communautés chrétiennes tatarophones qui se considéraient « Roum » ou « Roumeoi ». Il s'agissait d'une population autochtone dont les brèves chroniques du *Synaxarium de Chalki,* rééditées par Nystazopoulou, ainsi que les documents génois, nous donnent un bref aperçu de leur vie du XIIIe au XVIe siècles, sous la domination tatare et génoise. Fait intéressant, une petite principauté byzantine autonome à Mangup (Dory-Theodorou) avait survécu à Byzance et à Trébizonde. Elle fut ainsi la dernière entité politique greco-byzantine restée indépendante, un demi-siècle après la chute de Constantinople. Selon les sources russes Mangup aurait tenu pendant près de

trois mois le siège ottoman et fut finalement prise à l'aide des canons qui ouvrirent une brèche dans ses murailles.

La vie de ces Grecs cultivateurs, viticulteurs, bergers, pêcheurs ou membres du petit peuple des bourgs et commerçants se poursuivit ainsi durant les XVIe et XVIIe siècles, sous la domination des Tatares de Crimée et des Ottomans de Kefe (Kaffa). Leurs églises dépendaient de Constantinople et l'évêché, où les évêchés, de Crimée sont indiques comme faisant partie de l'Eparchie de Zikkhia. Nos sources mentionnent plusieurs ressorts épiscopaux, dont le siège de Gotthie[5] (6). Vers 1566 une décision du Patriarche Metrophanes III, dote le Sakellarios de Kaffa (Καφφά) dénomme Ioannes (Ιωάννης), de dix villages peuplés de «Romains» orthodoxes qui faisaient partie du ressort de l'archevêque de «Sougdéa et Foullon»[6]. Mais Kalfoglou (1910:104) et Karidis (1986: 65), parlent d'un évêque de Kaffa qui pourrait être ce même Ioannes.

Au siècle suivant, après l'épiscopat de Parthenios (1631-1642) et vers 1660, Constantinople rattache Kaffa au diocèse d'Amasya dans le Pont occidental. Nous savons que le Sultan avait le contrôle direct de Kaffa (Kefe), des ports de Kozlov, de Taman (sur le détroit de Kertch du cote du Kouban) et du fort d'Azov (Azak) à l'embouchure du Don. A son tour, de ce fait, le Patriarche de Constantinople avait également de plein droit, l'administration directe des orthodoxes de ces villes. Mais cette coupure ne dura que jusqu'en 1678, époque à laquelle tous les orthodoxes de la Crimée ont été unis sous le sceptre épiscopal de l'évêque de Gothia, Méthodios (1673-1680). Nous disposons, depuis cette date, de la liste complète des prélats de la péninsule et ce jusqu'a l'époque du dernier évêque, Ignace Gozadino (Kozatinov).

Au mois de Juillet 1672, le chevalier Chardin arrive à Kaffa et décrit une ville de quatre mille maisons (près de 18.000 habitants), dont 800 étaient arméniennes et grecques (Chardin I: 34) et nous laisse entrevoir une communauté de Grecs indigènes, forte de près de 1.200 personnes.

Peu de choses sont connues sur les années qui suivent, mais au milieu du 18ème siècle, en 1759, un jeune de 14 ans, Eustathios, est décapité en martyre par les «Turcs» de Kaffa. Il sera inhumé dans l'église de Notre Dame et son tombeau décoré par Parthénios Métaxopoulos. Parthénios, sacré évêque de Trébizonde, rapportera, plus tard, l'évènement[7]. Ces faits confirment les liens qui existaient entre la Crimée et le Pont et laissent entrevoir un certain renouveau du christianisme vers 1750.

2. L'exode de 1778

Avec le déroulement du temps nous arrivons, ainsi, aux abords de la guerre de 1768-1774. Avec le traite de Kutchuk Kaïnardji, la Russie détache la Crimée, déjà envahie par ses armées, de la Porte en la rendant indépendante. Mais, en même temps, elle provoque l'exode de ses populations chrétiennes, grecques et arméniennes, afin d'affaiblir les Tatars et de se procurer des colons pour ses marches sud.

Pour ce qui est du détail des évènements, il est dit que le 22 avril 1778, jour de Pacques à Bachtche Serai, dans le monastère Uspenski ou se trouvait l'icône miraculeuse des

[5] *Επαρχία Ζικχίας;* eglises de Kherson (Χερσώνος), du Bosphore (Βοσπόρου), de Gothie (Γοτθίας), de Sundak (Σουγδαίας), de Foula (Φούλλων) et de Zikkhia Matrakha (Ζικχίας-Ματράχων).

[6] [ff. 2-2v without date] Spandonis: Syllogae de Lettres patriarcales; *Συλλογή Πατριαρχικών Γραμμάτων και άλλων Σχεδίων δια διαφόρους Εκκλησιαστικάς Υποθέσεις, τα τε Μεγάλου Χαρτοφύλακος Σπαντωνή και του Μεγάλου Εκκλησιάρχου Κριτίου,* volume B.

[7] Parthenios Metaxopoulos, Παρθένιος évêque de Trapézous (Trébizonde), rapporte l'évènement dans son livre imprimé à Leipzig en 1775, chez Wilhelm Gottlov.

Orthodoxes de la Crimée, l'évêque Ignatios Gozadinos[8] a invité les Grecs de la Crimée à le suivre en émigrant en Russie. L'année suivante (1779), sous l'autorise du général D. Souvorov, Marioupol et les 24 villages grecs sont fondés.

L'okroug de Marioupol sera maintenu jusqu'en 1859. Plus tard, sous le régime soviétique, deux éphémères régions autonomes grecques verront le jour dans ces terres du Donesk (cf. carte IV) pour être rapidement abolies, Marioupol prenant le nom de Zdanov.

Bien qu'il reste à établir les causes et les étapes de cet exode, Ignace et son frère Jean ayant probablement opte de se placer sous la juridiction ecclésiastique russe - tout comme le fit Eugène Voulgaris - les Grecs de Crimée s'établirent définitivement dans le Priazovie, au sud de Donesk, sur les terres qui leur avaient été concédées. Nous savons cependant que, peu de temps après, lors de l'annexion de la Tauride par Moscou, certains parmi eux retournèrent en Crimée, comme se fut le cas du village d'Aoutka (Pallas II: 172). Mais l'essentiel de ce qui restait des «Romeoi» de la Crimée vivaient désormais sur les bords de la mer Azov, où ils introduisirent l'élevage d'ovins et l'horticulture. Près de cinquante villages, et les quartiers romaïques de sept villes de la Crimée, se vidèrent de leur habitants[9] (10). Une quinzaine d'années plus tard, Pallas décrit la situation des villages et les jardins abandonnés.

Le chiffre exact des émigrants reste à établir, le recensement de 1793 [voir Annexe] chiffre les habitants des villages de Marioupol à 13.879 individus. Selon Bode (1975: 34), les populations qui ont quitté la Crimée pour aller vivre sur le pourtour de l'Azov, s'élevaient en 1778, à 31.098 personnes; Parmi eux 18.300 Grecs avec 108 popes (cf. aussi Anerbach, p. 82).

3. Mariupol en 1793 d'après Pallas

Selon Pallas, Marioupol où, comme elle était dénommée dans l'ukase d'établissement, Marianopol, avait été construite en même temps que le bourg de Nakhtshivanl, les Arméniens et les Grecs des montagnes et des côtes de la Crimée ayant quitté la Tauride pour s'installer en terre Russe. Les marchands et les artisans s'établirent dans les nouvelles villes, tandis que «les districts adjacents ont été donnés aux pasteurs, qui les habitent maintenant: leur territoire est remarquablement fertile, mais il est complètement démuni de bois. Cette ville (de Marioupol) consiste de deux églises et de trois cent cinq habitations, essentiellement construites en pierre, elle a aussi une bonne place de marché, dotée d'étales en bois. Les maisons sont construites dans le style grec avec des toits en saillie.» (Pallas 1855, I: 512-513)

L'auteur donne, ensuite, la liste des villages des Grecs de la Crimée (Krym Rum), en notant que «les nouveaux villages coloniaux sont pour, la plupart, situés sur les berges de la rivière Kalmius et de ses affluents: plusieurs ont été bâtis près de la côte, et presque tous prirent le nom du village de la Tauride que les colons habitaient précédemment (Pallas 1855, I: 513).

[8] Ignatios Gozadinos de l'île de Kea (1771-1786) dernier métropolite de l'évêché de Crimée Il fut enterré en l'église de Aghios Charalambos de Marioupol.

[9] Karpozilos 1985:100-101; Iliadis 1985:42; Fotiadis 1990:92-93, note 85.

(11) Recensement, composition ethnique de la population, Kiev I, 1991: 3, 44, 57.

Ogruk de Marioupol population des localites au recensement de 1793, nombre d'habitant				
Localité	Maisons	Hommes	Femmes	Total
MARIOUPOL	305	881	884	1.765
YALTA près de la côte	155	360	350	710
URSUS, près de la côte	50	122	100	222
MANGUSH, sur la rive de la rivière Byelosuraika	163	391	350	741
STAROI-KRYM près du ruis-seau Kalez	71	177	153	330
MALOI-YENISALA, près du Kaletz	191	496	425	921
TSHERDAKLY près d'un ruis-seau qui se jette dans le Kaletz	85	238	237	475
Villages situées les rives de la rivière Kalmius				
SARTANA	140	416	373	789
TSHERMALYK	94	277	240	517
KARANA	135	410	320	730
IGNATZIEVICA	130	295	281	576
LASPI	74	130	140	270
KARAKUBA	254	685	633	1.318
BESHEW	115	280	236	516
STILA près du ruisseau Volno-vasa	112	283	242	525
CONSTANTINOPLE	110	266	236	502
ULAKLE	77	177	176	353
BOGATYR	130	329	304	633
KAMARA	96	333	279	612
BOLSHOI YENISALA	142	360	227	587
KERMENTSHIK	163	431	345	776
Total	2.792	6.456	5.652	13.879

Comme nous voyons selon cette énumération, l'ensemble de la population s'élève à 6.456 hommes et 5.652 femmes, soit 13.879 individus formant 2.792 ménages (maisons). On trouvera en Annexe un premier traitement statistique de cette population.

La moyenne par foyer est de 4,97 personnes, avec des maxima dans les gros bourgs de Marioupol et de Karakuba, de 5,82 et 5,19.

La sex ratio s'élève à 112.5 hommes pour 100 femmes dans l'ensemble, mais avec de forts écarts, allant de 158.6 dans la Grande Yenisala à 93 au bourg de Laspi, et 100.8 dans la ville de Mariupol. Par comparaison, nous avons calculé que la sex ratio de la population de Bahce Serai (5.732 personnes) était, à la même époque, 111,4, si nous ne tenons pas compte des séminaristes religieux, qui devaient être, normalement, célibataires (*Pallas* II:28).

Les moyennes par maison (foyers) de ces populations de la Crimée et leur taux de masculinité correspondent assez bien à ce que nous avons trouve lors de nos recherches ailleurs en Grèce. C'est là probablement la structure démographique de l'Empire ottoman à la fin du 18ème siècle.

Sur ces Marioupolites, qui ont leur dialecte propre quand ils parlent le grec, mais qui sont assez souvent tatarophones, nous avons des informations assez disparates. En 1786 (?), année de la mort de l'évêque Ignatios, le Patriarche de Moscou crée l'évêché de Théodosia (Kaffa-Feodosija) et de Marioupolis, dont le siège épiscopal était au départ dans la ville de Kaffa, puis à Stari Krym. Mais en 1799, l'évêché sera dissout et l'évêque Christoforos Soulimas transféré à Kharkov. Fait important pour l'histoire religieuse et morale de la Grèce moderne, Eugène Voulgaris est à cette époque archevêque de Kherson et de Slavinie (1775); Il s'emploie à consolider l'emprise ecclésiastique de Moscou sur les terres du Sud.

Vers 1816-18, Jean Capodistria, premier chef d'état de la Grèce, alors ministre du Czar, aide les Grecs de Mariupol à résoudre certains de leurs problèmes fonciers et il finance un effort d'enseignement du grec (Vovolinis A:16). Entre-temps, une forte immigration avait recrée un peuplement hellénique sur l'ensemble de cotes nord de la mer Noire. Une notice datant de 1840, nous apprend que le monastère de Saint George de Balouclava (Balaklava) maintenait des rapports avec le monastère de Soumelà et son higoumène Païsios. (*Pakhomios* - codex XX 38, f. 250)

Cependant, force est de constater que les sources occultent la présence de ce noyau de Grecs indigènes dans les régions de Tauride et de l'Azov. Cela pourrait être du à trois causes: la première serait une attitude de classe, ces gens étant en fait des moujiks qui, de part leur statut social, ne pouvait voter et participer à la gestion des communautés; une seconde pourrait être liée au fait qu'un nombre considérable de ces Rouméoi étaient des turcophones, devenus par la suite russophones, ce qui cree des problèmes de communication et d'idéologie avec les autres Grecs. Enfin, comme la Tauride se rattachait aux grands empires Turco-tatares iranisant - dont une partie importante du commerce extérieur passait par le Don - la Crimée échappait, en réalité, à l'emprise du Patriarche de Constantinople.

L'histoire des Grecs de Marioupol ou pour être plus exact des Krim Roum, reste à faire. Leurs communautés, déportées assez tôt vers Arkhangelsk et la Sibérie, puis vers l'Asie Centrale, se sont mélangées au cours des deux siècles avec d'autres immigrants Grecs, et par des mariages mixtes. Il y aurait actuellement une population de l'ordre de plus de 100.000 «Greki» dans l'ensemble du Donesk et de l'Ukraine.

Selon le recensement de 1989, leur nombre officiel était 98.269; 18.269 avaient le grec comme langue maternelle, 2.303 l'ukrainien et 77.717 le russe, dont 18,5% comprenait le grec[10] (11).

4. Noblesse Byzantine à Bahce Serai et Grecs du "Bosphore Cimmerien"

En examinant bien les textes de l'époque nous constatons que si la majorité des Grecs de la Crimée quittèrent leurs terres ancestrales, outre ceux qui demandèrent à revenir, certains y restèrent aussi bien dans les centres urbains que dans les villages que la Russie repeupla avec des colons venus de la Grèce, comme nous verrons plus bas. Mais ce sont, surtout, Kertch et Yenikale, les clefs du détroit Cimmérien, qui conservèrent leur ancien peuplement Grec évalué à 450 et 350 personnes respectivement (Pallas II:284, 286).

De même, le monastère de Saint-Georges de Balaklava (Balouklava), ancien sanctuaire des navigateurs et des pêcheurs de la mer Noire, reprit son rôle de centre spirituel de la péninsule. C'est, cependant, en décrivant la capitale des Tatars que Pallas nous rapporte un fait inattendu:

«Il y avait – *nous dit-il* - dans la ville [Bahce Serai] une église appartenant aux Grecs, une autre aux Arméniens; (et) deux synagogues (..). Le nombre d'habitations de la ville s'élève à 1.561; l'ensemble de la population eétant composée de 3.166 males et 2.610 femmes. Dans ce calcul nous avons inclu, 204 Grecs des deux sexes; parmi lesquels se trouvent quatorze d'extraction noble et 42 marchands; Il y avait en plus, 51 Arméniens, 1.162 Juifs, dont 420 sont enregistrés comme marchands; et près de 3.000 Tatars, dont vingt nobles, 237 marchands, 173 religieux et 78 séminaristes, étudiants en théologie (Pallas II:28, *notre traduction*).

[10] Recensement, composition ethnique de la population, Kiev I, 1991: 3, 44, 57.

L'existence d'une telle «noblesse» d'origine gréco-byzantine, échue dans la cour des Tatars, n'est pas connue des généalogistes et des spécialistes des familles nobles (i.e. Stourza). Elle renforce, cependant, le caractère autochtone des Rouméoi de Crimée.

5. Autochtonéïte des "Krim Roum"

Dans ce que nous venons de dire, nous avons essayé de situer cet Hellénisme de la Tauride dans le temps et dans son contexte géographique en rappelant son existence, afin d'établir son autochtonéïté.

Nous considérons comme «autochtones» des populations qui ont pu maintenir pendant les dix à douze derniers siècles (de 800 à 1990) une conscience de leur «identité ethnique» (*ethnic identity*) ainsi qu'une présence physique dans des territoires d'une même aire géographique.

Ceci ne signifie nullement qu'en partant de cette notion d'autochtonéïté, on peut être fondé à faire des jugements de valeur implicites.

De même, qu'il n'est pas question de refuser la légitimité de la présence dans un lieu, de colonies de peuplement plus récentes. Et c'est, en effet, de leur autochtonéïté que les Krim Tatars sont en train de se prévaloir depuis 1992[11] [12]. Il nous semble, par contre, nécessaire dans le contexte des «visions du monde» (Weltbilt) post-modernes (fortement teintées par des touches du naturalisme de l'«ottocento» européen) de plaider pour que l'on offre aux gens du pays la possibilité d'y rester, en leur fournissant les moyens matériels et politiques de ce choix.

La continuité du lien entre un terroir et une communauté, qui fait souvent la richesse des pays de l'Europe, du Japon et de plusieurs autres contrees du monde, n'a pas toujours pu être préservée dans les pays riverains de la mer Noire. Il y a eu, par contre, consolidation de nombreux foyers nationaux - et tribaux - dans les zones refuges (du Caucase et des grandes steppes), ainsi que dans certaines enclaves privilégiées, aussi bien en milieux péri-urbains, que le long des grands axes de communications terrestres, fluviales et maritimes.

Les discontinuités dans le peuplement, ainsi que les refoulements dans les zones de refuge, sont le résultat des guerres et des raids incessants qui ravagèrent - dans les temps modernes -les marches des empires Ottoman, Perse, Russe, Austro-Hongrois. Toutes ces péripéties militaires étaient, trop souvent, accompagnées par des déportations massives de nations considérées hostiles, et remplacées par des colons, ainsi que par des «échanges de population» effectués, au cours du 20ème siècle, dans le cadre d'accords internationaux de nettoyage ethnique. Ces faits sont à l'origine d'une certaine fluidité démographique dans une partie importante de la mer Noire et des Balkans.

Comme plusieurs parmi ces grandes mutations sont fort récentes, elles ne datent que de deux à cinq générations, les «petites» nations, que ce soit dans l'aire de la Mer Noire ou ailleurs dans le monde, baignent dans un sentiment d'insécurité et développent des agressivités nationalistes outrancières.

B. LES PONTIQUES DE LA GEORGIE

1. 150.000 Berdzebi (Grecs) Géorgiens

[11] Bremmer, Ian 1993, Ethnic Issues in Crimea, *RFE-RL Research report,* vol. 2, no. 18 (30 April).

La communauté grecque de Géorgie (en géorgien: *Berdzebi Sakartvelosi*) est essentiellement une communauté pontique avec une importante paysannerie turcophone concentré dans la région de Tsalka. Des immigrants venus de Thrace et de Grèce se sont amalgamés aux gens du pays surtout dans les centres urbains et les grands ports de la Colchide. C'est aussi en traversant la Géorgie, le Caucase ou en remontant la cote que, les Pontiques pénétrèrent dans le Kouban où ils sont toujours assez nombreux à y vivre.

Faire l'histoire de l'hellénisme de la Georgie et de l'Arménie c'est répéter celle de la progression de la Russie vers le sud et celle des guerres russo-turques qui, à chaque fois, déclenchaient des exodes de chrétiens. Aujourd'hui, près de 150.000 Grecs vivent en Georgie et il en reste encore des communautés en Arménie (Erevan, Alaberti). Ces chiffres datent cependant d'avant la guerre civile géorgienne qui a fortement affecté une minorité qui s'est maintenant dotée de têtes de ponts et d'un important réseau d'accueil en Grèce.

Vieux pays orthodoxe, lie à la culture byzantine, la Géorgie était, sous la dynastie des Bagration, favorable aux Grecs. Si la présence hellénique y est très ancienne, ce sont, certainement, les influences byzantines qui forment la toile de fond des relations culturelles qui existent entre les Pontiques et les Georgiens. Aussi, les différents auteurs se plaisent à rappeler les migrations datant de l'époque de la chute de Constantinople et de Trébizonde. C'est, cependant, après 1806, époque des persécutions des chrétiens du Pont déclenchées par les derembeys, que s'affirment des installations massives de Pontiques en Arménie et en Géorgie. Nous pouvons également dater d'importantes migrations après la guerre de Crimée et vers la fin du 19ème siècle.

La dernière datant des années 1916-1922, lorsque Grecs et Turcs kémalistes combattaient en Anatolie et la Russie léniniste abandonnait ses provinces Caucasiennes, à la suite du traité de Brest-Litovsk. Après une courte résistance militaire sur les cotes des éphémères républiques du Caucase (Arménie, Géorgie), près d'un demi millions de Pontiques prirent le chemin de l'exode définitif. Plusieurs parmi eux traversèrent les montagnes et s'embarquèrent sur des navires grecs pour aller en Grèce. D'autres s'unirent à des parents et restèrent dans le Caucase et dans la région du Kouban.

Si nous avons choisi de distinguer ces Pontiques des autres qui ont essaimé les autres provinces de la Nouvelle Russie, c'est que les Grecs «Géorgiens», tout comme ceux des deux sandjak de Kars et d'Ardakhan, vivaient dans des territoires contigus à ceux du Pont. Le relief, le climat et l'écologie étant semblables à ceux de leurs terres d'origine, ils avaient pu maintenir, dans une large mesure, leur mode de vie et leur authenticité pontique. Ce que nous avons pu constater sur place, à Tetri-Ckaro, en 1990.

2. Déportations et punition collective de l'ethnie.

Comme l'histoire de la Grèce du 20ème siècle est une histoire de déracinements, nous avons jugé préférable dans cette présentation de mettre l'accent sur l'originalité de la présence de l'ethnie grecque en Russie. Il ne reste pas moins que les déportations que subirent ces gens sous le régime soviétique ont ébranle leur attachement au pays et leur foi dans le futur des états de la C.E.I. Dans notre cas, on se souviendra que Staline et Beria étaient géorgiens. Ils avaient une connaissance directe des populations qui habitaient leur pays, d'où l'application d'une politique de morcellement de la Transcaucasie en une multitude de territoires d'ethnies minoritaires, qui est la source principale des conflits qui sévissent dans cette région du monde.

Les déportations de 1944 et, surtout, celles de 1949, que nos informateurs à Tbilissi imputent à Souslov, ne peuvent être considérées comme étant de simples faits «bureaucratiques» ou comme une réaction, plus ou moins aveugle, aux événements de la

guerre civile en Grèce. (Tout comme les massacres des pontiques par les kémalistes, les déportations des Grecs par les Soviétiques pourraient être considérées comme étant des crimes contre l'humanité.)

Nous avons, pour notre part, constaté que le sentiment d'injustice couve profondément chez des gens qui ne parlent que de voyages en Grèce. Signalons, également, que lors d'une récente enquête linguistique dans les villages de Tsalka, la présence de chercheurs venus de Moscou, provoqua une explosion de rumeurs qui voulaient faire croire aux paysans turcophones qu'une nouvelle déportation pourrait être à l'étude. Nous avons pu vérifier ces faits sur place. Nous craignons que le futur de la communauté grecque de Géorgie soit mis en question, de même que restent en suspens les questions concernant les causes et les responsabilités des déportations et des punitions ethniques que trop de silences ont couvertes jusqu'à présent.

3. Le recensement de 1979

Les autorités de Tbilissi, qui appliquaient, bien entendu, les consignes de Moscou sur les déportations, fournissaient des informations censitaires sur l'ethnie grecque. Nous savons, ainsi, qu'il y avait 54 mille Grecs se déclarant comme tels en Georgie en 1936, 85 mille en 1937, puis ce chiffre tomba à 73 mille quelques années après les dernières déportations; 89 mille en 1970, 95 mille en 1979.

Aujourd'hui, on pense que les Grecs (Berdzuli, en géorgien), qui vivent un peu partout en Géorgie, ont atteint le chiffre de 150.000. La communauté de Tbilissi, compterait plus de 30.000 personnes, et se renforce par l'exode rural et l'insécurité qui règne dans le pays. Une autre communauté s'est développée dans le centre industriel proche de la capitale à Roustavi et dans le district de Marneuli (trois localités), tandis que se maintiennent les deux importants noyaux ruraux de Calka (Tsalka) et de Tetri-Ckaro.

A Tetri Ckaro, au sud-ouest de Tbilissi, se trouvent des villages que l'on visite facilement, dont Grande et Petite Iraga (Didi Iraga et Patara Iraga), Ivanovka, Ftelen et Kharaba. Quant au rayon de Calka (Tsalka), il contient 27 villages avec une population de l'ordre de 31.000 habitants turcophones [tiurko-jazitsnie Greki], sauf dans quatre villages. On trouve également des villageois Grecs à Cikhisdzvari, au nord de Borzomi, ainsi que dans sept localités du district de Dmanisi. Des communautés grecques vivent sur les cotes, en Adjarie (Batoumi, Kobuleti) et, bien entendu, à Sokhoum ainsi que dans le reste de l'Abkhazie (Gulripsi, Gudauta). Les Grecs de ces dernières ont souffert de la guerre civile des années précédentes et nombreux sont ceux qui se trouvent maintenant en Grèce. Par contre, la vieille communauté de Poti à disparue.

Pendant une enquête sur le terrain, nous avons pu établir que l'un des villages, Iraga de Tetri Ckaro, qui portait jadis le nom de Miraga Sekitli (*Iraga < Miraga*), avait été fondé en 1856-1858 par des Pontiques venant de la vallée de Santa en Turquie. D'autres immigrants s'y installèrent vers 1870, venant de Larakhan (Larakhani) de Trébizonde, dont la famille Hadzieta.

A Ivanovka, parmi les anciennes familles figurent les Topouzidis, Kharatzidis (Haratsiev), Islamidis, Naoumidis (Naoumov), Pilidis (fondateurs de l'église du village en 15.4.1910), Foundoukidis, Peanidis et Papounidis.

Cette commune qui a l'allure urbaine et son habitat est marqué par les signes extérieures du niveau social des propriètaires, avait, semble-t-il, atteint sa maturité économique et son

meilleur degré d'insertion sociale au début du 20ème siècle et jusqu'à la révolution d'Octobre[12] (13).

Pour se donner les moyens d'étudier, en détail, le développement des communautés grecques dans les territoires de la Géorgie et du Caucase au 20ème siècle, il sera nécessaire d'utiliser les recensements russes et, puis, soviétiques. Or, les problèmes de politique intérieure du régime défunt, la Grande Guerre «Patriotique», ainsi que les déportations systématiques et marquées par un souci de dispersion des noyaux familiaux des ethnies qualifiées de «koulak» ou de «collabos», avaient rendu «malaisée» la consultation des chiffres régionaux des recensements.

Cependant, et grâce à nos collègues, les hellénistes de Géorgie qui ont publié en langue géorgienne, nous disposons aujourd'hui de données analytiques provenant du recensement de 1979, et concernant les localités et la population grecque Pontique de Géorgie. C'est à partir de la transcription et du traitement de ces informations que nous avons pu dresser des cartogrammes, qui montrent la distribution spatiale de l'hellénisme en Georgie, tel qu'il se présente après la fin des «déplacements» de population.

Nous présentons donc ici, en Annexe, les principaux tableaux du recensement de la population grecque de 1979 et des localités dans lesquelles ils résidaient. A croire les chercheurs géorgiens, le fort taux d'urbanisation de l'ethnie - 51,3 % en 1979 - c'est considérablement renforce après 1985. La communauté grecque, comme nous venons de le dire, accroît ses effectifs de près de 58% en dix ans, passant de 95.000 à 150.000, et le nombre des résidents Grecs de Tbilissi double, passant de 16.000 en 1979 à plus de 32.000 en 1989.

Cette évolution marquée correspond à une période de transition car l'augmentation du nombre de Grecs dans la Communauté des Etats Indépendants (CEI) résulte autant de l'évolution politique que de la croissance démographique. Plusieurs Grecs déportés retournent de l'Asie Centrale en Géorgie et au Kouban. D'autres jugent les temps propices pour déclarer leur identité ethnique, identité qui leur permettrait éventuellement de demander la nationalité hellénique et le «rapatriement».

Notons, cependant, la jeunesse du peuplement Grec recensé en Georgie en 1979: 40% dans les classes d'age 0-19 ans, contre 31% en Grèce (selon le recensement de 1981); 10.2% pour les personnes âgées de 60 ans et plus (contre 16.94% en Grèce). Le poids relatif de la population adulte de 20-59 ans étant dans les deux pays sensiblement la même: 49.8% en Georgie (1979), 52.06% en Grèce (1981). Les premières enquêtes ; datant du milieu des années 1990, portant sur les Grecs de la Russie installés en Grèce confirment la relative jeunesse de l'ethnie.

C. COLONIES GRECQUES ET PONTIQUES: Les Immigrés.

Nous daterons les migrations modernes vers les régions de la Nouvelle Russie à partir de 1774 (date du traite de Kutchuk Kainardji qui mit fin à la guerre russo-turque de 1768-1774) et de 1775. C'est, effectivement, au lendemain de cette paix que commença une vague migratoire, que nous connaissons mal, et laquelle, en trente ans, mit en place la plupart de nouvelles colonies Grecques dans les terres des «Russies». Ce courant migratoire a été alimenté aussi bien par des Pontiques que par de nombreux Grecs des Balkans, des Archipels et des régions égéennes de l'Anatolie.

[12]S. Dascalopoulos et N. Vernicos, Notes de terrain relevées sur les monuments des villages en question.

On notera qu'à cette époque le Péloponnèse subissait encore les contre-coups de la révolte dite d'Orloff (1768) et que de 1799 au traité de Tilsit (1807) les îles Ioniennes étaient sous tutelle russe. Durant cette période, comme la flotte russe se trouvait en permanence dans la mer Egée, les Grecs avaient pratiquement un accès direct vers la Russie, dont les agents faisaient appel aux paysans chrétiens, les «rayas», de venir s'installer sur les terres nouvellement conquises. Les autorités finançaient leur installation en argent, en semences et en animaux de trait (Bryer). En fait, les Grecs se sont vus systématiquement sollicités à aller faire fortune dans le Sud russe, à l'exemple d'illustres prédécesseurs. Cela dura tout au long du 19ème siècle et jusqu'aux événements de 1905; Après quoi se sont les Etats Unis et l'Australie qui prirent la relève en accueillants près de 8% des classes d'âge actives de la Grèce.

1. Les colonies militaires

Un ukase impérial datant du 28 mars 1775 décréta que les Grecs pouvaient venir s'installer dans le gouvernorat d'Azov et fonder des quartiers dans les villes de Kertch, Yenikale, Tanganrog. L'octroi était accompagne de nombreux privilèges dont une exemption fiscale de trente ans et des droits de propriété. Plus de 1.000 familles répondirent immédiatement et reçurent des aides pour s'y installer. C'est d'ailleurs, de cette année que date la fondation de la communauté grecque de Taganrog. Quatre ans plus tard, en août 1779, un régiment de près de 1.000 hommes fut organise en bataillons. Il ne dura que deux ans, car ses effectifs servirent à la création de colonies militaires dont celle de Balaklava (N.Terentsieva-V. Smolia 1995)[13].

C'est cette colonie, dirigée par le colonel Grégorio Chapone, que nous décrivent Pallas et Lady Craven, qui confirment, par ailleurs, que ces immigrés Grecs venaient de l'Archipel. C'est très probablement dans leur ressort que se situe, désormais, le sanctuaire de Saint George qui connaissait alors une renaissance. Ces colons étaient les soldats du régiment Albanais, accompagnés des membres de leurs familles.

Remarquons que le terme «Albanais» n'est pas un qualificatif ethnique mais, tout comme ceux de Zouave et de Dragon, il s'applique d'une manière générique à certains corps d'infanterie, formes de mercenaires récrutés parmi les chrétiens de la Turquie. Des régiments Albanais furent utilises aussi bien par les Italiens, que par la France (Chasseurs d'Orient) (Bode 1975).

«[A Balaklava], une ville grecque moderne a été construite près du port [...]. Ce quartier, ainsi que le pays environnant allant jusqu'aux berges de Buyuk Usehen, qui comprend les villages de Kadikoi, Karani, Kanara et Alssu (d'où ont été éloignées les familles tatares) ont été octroyées pour l'établissement du régiment d'Albanais, réduit à un bataillon. Ainsi Balaklava a été complètement transformé en devenant une ville grecque.» [*Pallas* II:130]. Et l'auteur poursuit:

«*Ce régiment n'est pas incorpore dans l'armée régulière: il a été surtout formé de Grecs, qui étaient au service de la Russie, dans l'Archipel. Ils s'occupent maintenant de l'agriculture et de la pêche, mais ce sont avant tout, des petits commerçants ambulants, qui tiennent de petites boutiques dans les villes de la Crimée. Ils sont ainsi disperses dans tout le pays, car ont leur accordent volontiers des permis d'absence*» (*Pallas* II:131).

[13] Journal *Kathimerini* du 20.8.1995 contient un dossier préparé par ces deux chercheurs du Centre des études grecque de l'Académie des Sciences de Kiev, ils fournissent une bibliographie datant des deux dernières années, avec des titres traduits en grec.

Dans une liste détaillée qui suit, *Pallas* (II: 343) fournit quelques chiffres sur les colonies militaires de la Crimée en 1793:

- Personnes appartenant au régiment grec: 1.165 hommes, 586 femmes;

- Colons installés par la noblesse: 1.987 hommes 1.672 femmes;

Maria Guthrie (1795-6), quant à elle, parle du climat insalubre de Balaklava, du miasme des marches putrides, qui auraient décimé les colons grecs de l'Archipel du régiment albanais, installés dans la région (voir Lettre 33), en réduisant leur nombre de 3,000 à 1,500.

Nous n'avons pas le moyen de juger ces informations car, comme nous venons de le voir, le recensement de 1793, donne un chiffre total de 1.751 personnes. Nous avons néanmoins l'information d'une épidémie de peste, mais nous venons de lire que ces soldats, qui étaient deux fois plus nombreux que leurs femmes, s'égayaient dans la péninsule pour faire du petit commerce, qu'alimentaient probablement des produits importés par les marins et les navires venant de la Méditerranée.

2. L'afflux d'émigrants.

Pendant que ces colonies militaires s'installaient, Catherine II construisait des villes dans les nouvelles provinces du Sud. Partout, des Grecs affluent. Ainsi, à titre indicatif, rappelons que la ville de Kherson, bâtie à l'embouchure du Dniepr et terminée en trois ans (1782-85), avait des le début une communauté grecque, dotée de l'église de Sainte-Sophie[14]. De même, Odessa qui, peu après sa fondation, comptait, en 1795, 224 Grecs, voit leur nombre passer à 25.000 en 1814. Quarante ans plus tard en 1856, ils étaient, selon Papoulidis, 100.000[15] (15). Chiffre énorme lequel, s'il se confirme, ferait à cette date d'Odessa la plus grande ville de l'Hellénisme, mais il indiquerait, en même temps, que les peuplements urbains grecs étaient instables.

Fait important, les communautés grecques sont souvent coiffées d'une classe supérieure qui comporte, outre de riches marchands «évergètes», une petite noblesse d'épée qui avait servi sous les armées de la Tzarine, ainsi que des familles liées aux hospodars des Principautés danubiennes. Ajoutons, également, la présence de personnalités telles Eugène Voulgaris et Nicéphore Théotokis, à la tête d'évêchés qui étaient maintenant sous la juridiction du patriarche de Moscou.

Encore une fois nous manquons d'informations directes sur la politique de Moscou vis à viss de l'Hellénisme Romaïque des contrées riveraines du Pont Euxin, ainsi que sur les intérêts que l'Angleterre pouvait avoir dans cette région. Il ne reste pas moins que dans l'extrait qui suit, Lady Craven s'adresse indirectement aux Constantinopolitains des classes supérieures et les invite à émigrer en Russie:

«[...] *Nous allons maintenant nous tourner vers les Grecs, qui sont ici aussi nombreux que les Turcs [...]. Leur esprit patriotique semble, en ces temps, entièrement centre sur un attachement violent à rester sur les bords du Canal [le Bosphore...]. Ils cachent, autant que se peut, leurs richesses, mais le Sérail a de bons espions, et ces misérables sont complètement prisonniers de leurs propres maisons, de par une juste crainte. Il se peut que pour eux, la vue du Bosphore soit une compensation suffisante pour la perte de tout autre plaisir; Etrange engouement quand il existe un autre empire dont la religion est la même*

[14] Journal *Kathimerini* du 20.8.1995 contient un dossier préparé par ces deux chercheurs du Centre des études grecque de l'Académie des Sciences de Kiev, ils fournissent une bibliographie datant des deux dernières années, avec des titres traduits en grec.

[15] *Kathimerini* du 20.8.1995, p. 25, référence 2.

que la leur, où ils auraient trouvé protection, et dans lequel ils pourraient se retirer avec fortunes.» (Craven: 238, *notre traduction*).

Les deux passages mériteraient une analyse critique dans le contexte de l'époque, en ces années 1785-1790, tout en tenant compte de la perception que pouvait avoir Lady Craven de son environnement social. Nous choisissons, cependant, d'attirer l'attention sur la dimension politique et «idéologique» de la réflexion selon laquelle les Grecs de Constantinople devraient émigrer en Russie. Nous savons, en effet, que dans les années qui suivirent, Moscou a mis en œuvre une politique de colonisation des régions de la mer Noire par des Grecs du Pont, de la Thrace et de l'Archipel. Le Patriarche de Constantinople, pour sa part, menaça d'excommunication tous ceux qui émigreraient. On se souviendra, par ailleurs que les provinces roumaines adjacentes, étaient, en ces temps, gouvernées par des Princes Phanariotes et portaient les marques de leur influence culturelle.

3. Du 19ème au 20ème siècles.

Depuis, et tout le long du 19ème siècle, les premières colonies d'immigres Grecs seront régulièrement alimentées de nouvelles arrivées de Pontiques, de «Micrasiatiques» (i.e. habitants de la Cappadoce, de la Cilicie et d'autres régions de l'Anatolie) et de Grecs des Balkans, de la Grèce et des îles, dont notamment du Dodécanèse. A chaque fois les confrontations russo-turques, la guerre de Crimée (1854-56), donnaient de nouvelles impulsions aux mouvements migratoires, que justifiaient les possibilités d'enrichissement et la sécurité des personnes et des biens qu'offrait la Russie[16].

Des lors, rien de plus normal que de voir les correspondants de la revue Logios Ermis et, plus tard, les visiteurs des années 1894-1906 (Karakalos, Kazazis) fournir des détails sur ces communautés, qui subissaient, nous-dit-on l'attirance de la culture russe et se russifiaient. Ce qui était déjà un fait courant en 1810. Ainsi - à croire l'association des Grecs de la Russie qui pendant cinquante ans essayait de fonctionner à Athènes - au moment de la révolution d'Octobre la Russie comptait environ 645.000 personnes d'origine grecque. Nombreux parmi eux étaient citoyens de la Grèce, car il faut se souvenir que c'était alors l'époque de la plus grande expansion territoriale de la Grèce moderne, sous le gouvernement de Venizélos.

Les campagnes contre les Bolcheviks, avec les Allies occupant les côtes pour appuyer l'armée Blanche dirigée par Dénékin (à laquelle se sont jointes des unités grecques), sont autant de faits qui vont durement toucher cet hellénisme russe, centré surtout sur le pourtour de la mer Noire. Les dédommagements revendiqués s'élevaient à près de 25 millions de livres-or (*souverains*) d'Angleterre, ce qui représente un capital de l'ordre de 2,5 milliards de dollars USA ou l'équivalent en euros (à 5 francs de 1994-5).

Contrairement aux migrations du début et du milieu du 20ème siècle, la contribution des communautés «romaïques» (aussi bien grecques que pontiques) au peuplement des pays chrétiens bordant la mer Noire est malaisée à suivre. Les indices que nous disposons pour calculer la ponction subie par le corps central de l'ethnie grecque, indiquent qu'elle fut considérable, bien que peu importante à l'échelle de la Russie, qui a vu la population de ses territoires passer de 12,5 millions en 1725 à 30 millions en 1794. Aussi, l'Hellénisme tout en élargissant son espace d'activité dans des zones qui furent jadis hellénisées, était en train de créer une diaspora avec une base démographique restreinte et un faible taux de croissance naturelle. Nous savons que cette dispersion se poursuivit pour atteindre son maximum après le milieu du 20ème siècle (1960-1970), au prix d'une rétraction de l'espace

[16] Godechot, Jacques 1958. «Le Siècle des Lumières» in *Histoire Universelle, Encyclopédie de la Pléiade*, Nrf p. 271.

central de l'Hellénisme à l'intérieur des frontières de l'état nation et dans la partie sud de Chypre.

On notera que le grand tournant dans la région de la mer Noire - la sortie de la Russie et de l'Ukraine sur la mer - date de deux siècles. Ce qui correspond en gros, aux bicentenaires de la révolution française et de la fondation des Etats-Unis d'Amérique. Ce bicentenaire est également celui des dernières années du long règne de K'ien-Long en Chine, qui a mis fin aux incursions des Turcs et des Mongols et permit aussi bien l'intégration du Sin Kiang à la Chine que l'entrée de la Russie dans la région d'Ili (où se trouve l'actuelle la ville de Alma Ata). Ce qui n'a pas du manque d'être ressenti comme un nouveau revers du monde Turco-mongol et Turco-persan qui était, d'ailleurs, en train de perdre le contrôle des Indes et du commerce de longue distance au profit de l'Angleterre. Evènements que l'on est mieux placé pour comprendre quand on se situe dans le Caucase et sur la Volga.

Or, c'est durant ces deux siècles que se sont affirmes les grands mouvements nationalistes et que la plupart des ethnies modernes ont pu se constituer des foyers nationaux, à la suite des révolutions nationales ou des résurgences (*risorgimenti*) du 18ème siècle Ce qui s'est traduit, dans la région de la mer Noire, par la création des états nations des Bulgares, des Roumains ainsi que par la consolidation de districts à dominante mono-ethnique, peuplés par des Georgiens, Arméniens, Azéris, et par d'autres ethnies du Caucase.

C'est également pendant cette époque que Russes, Ottomans, et aussi, plus loin, Austro-hongrois essayent de se constituer en Empires pouvant aspirer à participer à l'époque moderne. Mais aucun des trois ne réussira, à temps, sa Révolution de Meiji (*Meiji-ishin*) et ceci malgré les efforts de leurs notables et de certains parmi les milieux de la noblesse. Ce qui à la fin de la guerre mondiale conduira la Russie à la révolution, et les deux autres empires au démantèlement.

C'est, pourtant, grâce à ces efforts de modernisation ratée, qu'une partie non négligeable des cadres de l'Hellénisme (le Rum milet ou Romioi), ont très tôt essayé d'y participer, aussi bien à Constantinople et à Bucarest, qu'à Vienne, Pest, Moscou et Odessa. Il en résultat une ambiguïté idéologique dont restent encore quelques échos lointains, ainsi que de fort nombreux malentendus historiques sur le rôle des élites grecques.

4 - Vu d'ensemble des communautés grecques en 1918.

L'analyse géographique des comptes-rendus des voyages de Karakalos (1894), de Kazazis (1906), ainsi que des rapports se trouvant dans les archives du Ministère des Affaires Etrangères d'Athènes (*AEY* 1914-1919 B/AAK[17]; AYE 1919 B/38, etc.[18]) nous permet d'identifier, avec suffisamment de précision, la distribution dans l'espace des principales communautés grecques. Ainsi, elle confirme leur implantation dans le Kouban, qui est aujourd'hui l'une des plus riches régions agricoles de la Russie, dont elle fournit le dix pour cent de la viande et du lait, produit extrêmement important dans le contexte actuel de l'économie de transition en Russie. En plus les informations concordent sur le fait que le Kouban regroupe de nouveau de 100.000 à 150.000 Grecs qui retournent de l'Asie Centrale et cherchent à s'y maintenir.

Pourtant, à la suite de M. Bruneau (1992), il nous restait à dresser une image synthétique de la distribution de l'ethnie grecque dans les Russies. Or, il résulte des données que nous

[17] Skalieris 1922:250-51; ils vivaient dans le sandzak d'Erzeroum [Theodosioupolis] et dans les territoires rattaches à l'Arménie russe.

[18] Voir: Ρουμέοι ν'τα κσέβαν αχ του Κριμέγια : Vuihod grekov iz Kruima [Alexaksandr Aschla, Melodia 1988]; *Tsalkskix Urum:* les Ouroum =(Roum) de Tchalka en Georgie [L. B. Fachaeva].

avons pu consulter, que les chiffres fournis par Pavlides (1953) nous permettaient de le faire. Cet auteur reproduit la liste détaille des fortunes que les communautés originaires de la Russie réclamaient en dédommagement des confiscations soviétiques. Elles espéraient vainement - pendant plus de trente cinq ans - de bénéficier d'un statut analogue à celui des réfugiés échangés avec la Turquie, après le traité de Lausanne de 1923.

Or, s'il convient d'être prudent sur les chiffres absolus, nous avons, par contre, une image, assez claire, du poids relatif des différentes composantes géographiques de l'Hellénisme de la Russie en 1919; image que nos informations de détail confirment ou éclairent [Voir tableaux dans l'Annexe].Nous avons ainsi pu dresser une carte, faisant apparaître la localisation des communautés et l'importance relative des patrimoines «nationalisés». L'aire de concentration de la mer Noire (Odessa, Crimée, Rostov, Kouban et Géorgie) se dégage très clairement et nous voyons le poids économique démesuré de la communauté d'Odessa.

Fait notable, l'ethnie avait réussi aussi une bonne percée en Sibérie (Kazan, Samara, Irkoutsk). A l'échelle du bassin du Pont Euxin, les foyers d'implantation régionale sont clairement visibles et, encore une fois, la paysannerie de Tsalka, ainsi que les Criméens d'Azov - qui disposèrent de deux territoires autonomes aux alentour de Zdanov (Marioupol) et à Taganrog - ne font pas partie des communautés immigrées qui, elles, comptaient de nombreux citoyens helléniques qui furent les premiers à être touchés pendant les combats que les généraux blancs, avec l'aide des Alliés, menèrent contre l'arme rouge. Ajoutons, et c'est important, que la carte de la distribution des communautés grecques sur les régions de la mer Noire en 1919 reproduit, assez fidèlement, l'image que nous avons actuellement de la présence grecque dans ces mêmes contrées.

Nous avons choisi d'aborder l'Hellénisme de la mer Noire dans une perspective de longue durée parce qu'une ethnie est un phénomène humain et culturel de longue dure. Dans notre esprit cependant, cette temporalité doit s'inscrire dans une continuité des séquences chronologiques. Ce qui veut dire que nous devons non seulement remonter la mémoire culturelle vers le temps des origines pour examiner, par exemple, les premières colonies et les premiers emporia que les Grecs ont pu fondes sur le littoral du Pont Euxin, mais qu'il faut aussi disposer, pour comprendre les situations actuelles, d'éléments suffisants sur l'histoire événementielle et sur celle des faits sociaux, économiques et culturels des 16ème, 17ème et 18ème siècles.

Si, comme nous venons de l'indiquer (à l'exception des Roum de Crimée et de Marioupol) l'essentiel des communautés grecques de «toutes les Russies» s'est constitué au cours des deux derniers siècles par des migrations de tout genre de Pontiques et de Grecs venant d'autres régions, il est, peut-être, utile de rappeler l'existence de prédécesseurs qui, avant le règne de Catherine II, s'aventuraient en terre russe et se liaient à l'Orthodoxie moscovite.

Certains historiens ont cru pouvoir affirmer que la consolidation de la présence ottomane dans l'Azov, après le traite du Prout (1711), était une victoire des marchands grecs (17). Nous avons déjà indique qu'en 1672, le chevalier Jean Chardin s'embarquait avec l'aide d'un marchand Grec à Fanaraki (*Rumeli Fener*) et il confirmait, outre l'existence de Grecs dans Kaffa, leur présence dans le commerce et la navigation triangulaire Constantinople - Crimée - Colchide[19] (1).

L'histoire montre que cette hostilité envers les Moscovites, si elle a vraiment existée, a pu être surmontée au cours des deux siècles suivants. L'appel des terres russes se fit entendre et une émigration, aussi importante que celle qui créa les Diasporas américaine et

[19] Chardin Jean, 1711 [*Voyage de Monsieur le Chevalier Chardin, en Perse et autres lieux de l'Orient,* 1711] tome I.

australienne fit que, le 3 mars 1918 lors de la signature du traité de Brest-Litovsk, le quart des Grecs (quelle que soit la dénomination ethnique que nous leur attribuons) habitaient dans les régions riveraines de la mer Noire. C'était un monde cosmopolite, implante aussi bien dans ses foyers historiques (Thrace, Pont, Bithynie) que dans les colonies de peuplement et les villes côtières de la Russie, et qui disposait d'une très importante composante urbaine (Constantinople, Odessa, Bucarest, Trébizonde, Novorossisk, Marioupol, etc.).

Vingt ans plus tard, en 1938, à la vieille de la deuxième guerre mondiale, à part la minorité de Constantinople que l'on croyait protégée par le traité de Lausanne (1923), il ne restait encore que trois foyers nationaux de Grecs en Union Soviétique. Mais déjà l'ethnie était tombée en disgrâce et il faudra attendre 1980 pour la voir réapparaître sur la scène historique du Pont Euxin.

BIBLIOGRAPHIE

AGJIDIS, Vlasis 1990. «Πόντιοι. Από τον Τουρκικό στο Ρωσικό σωβινισμό.» *Revue Rixi ("Ρήξη")* 31/32, Mai 1988, p. 34-40.

AGJIDIS, Vlasis 1990. *Ποντιακός Ελληνισμός. Από τη γενοκτονία και το Σταλινισμό στην Περεστρόϊκα.* Thessaloniki.

AGJIDIS, Vlasis 1991. *Το α' Συνέδριο των Ελλήνων της ΕΣΣΔ. Αθήνα, Γενική Γραμματεία Αποδήμου Ελληνισμού,* Avril 1991. 37 pages roneotées [Αγτζίδης Βλάσης]. AGJIDIS, Vlasis 1992. *Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ενωσης. Οι συνέπειες για τον Ελληνισμό,* Athènes, p. 285.

ANERBACH, Hans 1965. «Die Besiedelung der Sudukraine in den Jahren 1774-1787, Wurzburg», *Veroffentlichungen des Osteuropa-Institutes,* Munchen, vol. 25 (1965). *ANNALI GENOVESI DI CAFFARO ET DE SUOI CONTINUATORI.* Edités par Luiggi Tomaso Belgrano et Cesare Imperiale di Sant'Angelo Volumes 1-5, Rome, Instituto Storico Italiano, Fonti per la storia d'Italia, 1880-1929.

APOSTOLIDIS, Dimitrios 1919. *Η Μεγάλη τραγωδία του Πόντου.* Athènes 1919 (Αποστολίδης, Δημήτριος).

ASLA, Alexandre 1989. «Η ελληνική κουλτούρα αναβιώνει στη Μαριούπολη», Journal "*Τα Νέα της Μόσχας*" (Nouvelles de Moscou) 30 Juillet 1989, p. 22 (Ασλάς Αλεξάντερ).

BARBARO, Josef 1873. *Travels to Tana and Persia by Ioasafa Barbaro and Ambrosio Contarini,* London.

BLAU, O. 1874. «Griechisch-turkische Sprach-Proben aus Mariupoler Handschriften», *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft,* Leipzig 28 (1874), pp. 562-576.

BLAU, O. 1874. «Uber die griechisch-turkische Mischbevolker ung um Mariupol», *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft,* Leipzig 28 (1874), pp. 576-583.

BODE, Andreas 1975. «Albaner und Griechen als Kolonisten in Neurussland"», *Beitrage zur Kenntnis Sudosteuropas und des Nahen Orients,* Munchen, vol. 16 (1975), pp. 29-35.

BRONOVIUS, Martinus, 1595. *Martini Bronovii de Biezdsfedea, bis in Tartariam nomine Stephani Primi Poloniae Regis legati, Tartariae Descriptio, ante hac in lucem numquam edita, cum tabula geographica eiusdem Chersonesus taurica, item Transylvaniae, ac Moldaviae, aliarumque vicinarum regionum, Coloniae Agrippinae,* 1595 [Description de la Tartarie, Martinus Bronivius envoyé du roi Stepahan de Pologne visita la Crimée en 1578-9].

BOARDMAN, J. 1973. *The Greeks Overseas.* Penguin Books.

BRYER, A. 1986. «Rural Society in Ματζούκα», in *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society.* Birmingham, p. 53-95, [Bryer-Winfield, PONTOS, 251 - 298].

BRYER, A. 1976. *The Pontic Independence (1821-1830): Continuity and Change,* Thessalonique.

CHARALAMBDIS, M. 1991. *Το Ποντιακό ζήτημα σήμερα.* Athènes, IMXA Ίδρυμα Μεσογειακών Ερευνών (Χαραλαμπίδης Μ.).

CHARALAMBIDIS M. et FOTIADIS K. 1987. *Πόντιοι δικαίωμα στη μνήμη.* Athènes, Herodotos.

CHARTACHAJ, F. 1864. *Christianstvo v Krumu.* Symferopol 1864. CHRISTOVASILIS, Chr. 1905. «Οι εν Καυκάσω Ελληνες». revue *Hellinismos* (Ελληνισμός), t. 8, no. 93, pp. 658 sq.

CRAVEN, Lady 1789. *A Journey through the Crimea to Constantinople,* London. [Athens, British School, Finlay: Office T 4-8].

DELOPOULOS, George 1983. «Το βόρειο ιδίωμα στη Μεσημβρινή Ρωσία». *Β' Συμπόσιο Γλωσσολογίας του Βορειοελλαδικού Χώρου,* IMXA, Thessaloniki, pp. 269-304 (Ντελόπουλος Γ.)

GLINOS D. 1934, «Οι Ελληνες της Σοβιετικής Ενωσης και το γλωσσικό πρόβλημα», revue *Neoi Protoporoi* (Νέοι Πρωτοπόροι), Décembre 1934, no. 12.

GORDEZIANI, R., ALEKSIDZE A., FASAEVA L. et alii 1990. *Berdznebi Sakartvelosi* [Οι Έλληνες της Γεωργίας - Les Grecs de la Georgie], Tbilisi University Press, Tbilisi.

GRAMMATICOPOULOS, Th. 1919. *Ταυρίς.* Athènes.

GRAMMATOPOULOS, D. 1986. «Οι Ελληνες της Κριμαίας». Quotidien *Estia* (Εστία), Athènes 26 Janvier 1986.

GRIGORIADIS, Neokosmos 1920. *Στα όπλα η Ελλάς.* Athènes. DEMIDOFF, A. 1853. *Travels in Southern Russia and the Crimea.* London. [Athens, British School, Finlay: B 234-5].

DE MONTPEREUX, Dubois 1839-43. *Voyage autour du Caucase chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Georgie, en Armenie et en Crimée,* vols 1-6, (Paris 1839-1843).

FOTIADIS, Kostas 1985. *Die Islamisierung Kleinasiens und die Kryptochrsten des Pontos,* Tubingen (Φωτιάδης Κώστας).FOTIADIS, Kostas 1990. *Ο Ελληνισμός της Κριμαίας. Μαριούπολη, δικαίωμα στη μνήμη.* Athènes Herodotos (Φωτιάδης Κώστας).

FOTIADIS, F. 1988. «Ο Ποντιακός Ελληνισμός της Νότιας Ρωσίας». Quotidien "*Καθημερινή*", Athènes: 19 Octobre 1988.

GARVILL, A.Ch. 1884. Pereselene Grekov iz Kryma v Azovskujuguberniju.» *Zapiski Odesskogo Obscestvo istorii drevnostei,* 1 (1884), pp. 197-204. GRIGORIADIS, Neokosmos 1920. *Στα όπλα η Ελλάς.* Athènes 1920. (Γρηγοριάδης Νεόκοσμος).

GRIGOROVIC, B. 1874. *Zapiski antikvara o pojezdke ego na Kalkui Kalmius.* Odessa 1874. cit Karpozilos.

GUTHRIE, Maria 1802. *A Tour Performed in the Years 1795-6 through the Tauride or Crimea and all the other countries on the North Shore of the Euxine.* London. [Athens,British School, Finlay office T.3 11].

HIOTIDES, K. 1988. *The Greek Pontos, Boston,* Mass. (Χιωτίδης.)

HORBATCH, Olexa 1981. «Aus der Volksdichtung der Donec'ker Griechen von Velya Novosilka in der Ukraine». *Folia Neohellenica,* Amsterdam 3 (1981), pp. 27-39.

HOVANNISIAN, Richard G. 1971. *The Republic of Armenia.* Vol. 1918-1919, University of California Press. [Chapter 7, p. 197-227 isbn 0520 018052].

ILIADIS, G. 1985. «Ιστορικά στοιχεία των Ελλήνων της Ουκρανίας» revue *Απόδημος* no.30, Athènes, p. 42-43, (Ηλιάδης Γ.).

IOANNIDIS, Savas 1870. *Ιστορία της Τραπεζούντος.* Constantinople.
JALI, S. 1931. *Greki na Ukraine.* Charkov 1931.

KALFOGLOU Ioannis 1908. *Οι Ελληνες εν Καυκάσω.* Batoum -Géorgie, (Καλφόγλου Ιωάννης).

KALFOGLOU Ioannis 1910. *Ο άποικος.* Batoum - Georgie.

KALFOGLOU Ioannis 1926. «Η Ελληνική Ηγεμονία της Κριμαίας», in revue "*Νεολόγος*", Thessalonique (Septembre 1926).

KAPSIS, Ioannis 1989. *Χαμένες πατρίδες.* Athènes, Νεα Σύνορα.

KARIDIS, V. 1986. «The Mariupol Greeks : Tsarist Treatment of an Ethnic Minority, ca. 1778-1859.» *Journal of Modern Greek Studies* (no 3), New York, N.Y., p. 57-74.

KARPOZILOS, Apostolos 1985. «Οι Ελληνες της Μαριουπόλεως (Ζντάνοφ) και η διάλεκτός τους» *Revue Arkhio Pontou* "Αρχείον Πόντου 40, pp. 97-117.

KARPOZILOS, Apostolos et KARPOZILOS Martha, 1988. «Ελληνοποντιακά βιβλία στη Σοβιετική Ενωση. Revue "*Arkhio Pontou*" (Αρχείο Πόντου) 40, pp. 103 sq. (Καρπόζηλος Απόστολος, Μάρθα.)

KARPOZILOS Martha 1991. «Ελληνική εκπαίδευση στη Σοβιετική Ενωση» *Annuaire de l'Universite de Jannina - Επιστημονική Επετηρίς του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοσίας Εκαπαίδευσης του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων,* Jannina 1991, pp. 214-307.

KARPOZILOS, Apostolos 1994 «Η Θυσία του Αβραάμ στη Μαριουπολίτικη διάλεκτο» in *Νεοελληνική Διαλεκτολογία,* vol. 1, *Πρώτο Πανελλήνιο Συνέδρο Νεοελληνικής Διαλεκτολογίας,* Rhodes 26-30 Mars 1992.

KARYPIDIS, G. 1989. «Τα τραγούδια των Ελλήνων της Αζοφικής», Journal *Τα Νέα της Μόσχας (Nouvelles de Moscou)* Athènes, 12 Mars 1989 (Καρυπίδης, Γ.).

KAZAZIS, Neoklis 1906; «Περιοδεία στον Ελληνισμό του Καυκάσου». Athènes, Ελεύθερη Σκέψη 1993, 7-79 réedition anastatique du compte rendu du voyage de N. Kazazis, publié dans la revue *Ελληνισμός* t.9, 1906: p. 656-69, 721-40, 819-33, 881-901.

KHARTSENKO, Sergei. «Ο Ελληνισμός της Αζοφικής ακτής» Quotidien *Ta Nea* (Τα Νέα), Athènes, 31 Juillet 1989.

KOSTAN, Kassandra 1932. *Z Literaturi Marijupol'skix Grekiv [Ax tu Rumeku t' literatura as t' Mariupolia: Αχ του Ρουμέκου τ'λητερατούρα ας τ' Μαριουπόλια],* s.l. 1932, cit. par Karpozilos. (Traductions ukraniennes de poèmes dont "La lamentation de Sarra" poème de Damian Bgadica du village de Sartana en en dialecte local.)

LAURENDIADIS Isaac, 1986, «Οι εκ της Σοβιετικής Ενωσης ποντιακής καταγωγής και τα εκ της Συνθήκης της Λωζάνης δικαιώματά τους Πηγαί της Ιστορίας του Ελληνισμού του Πόντου» -Source de l'histoire de l'hellénisme du Pont, no. 5, annexe de la revue "*Αρχείο του Πόντου*" (Archio tou Pontou) no. 15, p. 8-14.

MACINTOSH, A. F. 1854. *A Military Tour in European Turkey, The Crimea, and the Eastern Shores of the Black Sea.* London, [Athens, British School, Finlay: B 106-7]. MISAILIDIS D. 1917. «Οι Ελληνες της Μαριουπόλεως». Journal *Αργοναύτης,* Batoum (Géorgie), 10 Decembre 1917.

MURALT, Eduard 1859. «Die Genuesischen Colonien am Schwarzen Meere», revue *Archv fur wissenschaftliche Kunde von Russland,* Berlin, 18 (1859), pp. 158-166.

NIKOLOPOULOS, G. 1987. «Οι άγνωστοι Ελληνες της ΕΣΣΔ», quotidien *Eleftherotypia* (Ελευθεροτυπία), Athènes, 9 Août 1987, (Νικολόπουλος Γ.).

NYSTAZOPOULOU Maria 1965. [Sudak] *Η εν Ταυρική χερσονήσω πόλις Σουγδαία,* Athènes, Bulletin Archeologique (Αρχαιολογικό Δελτίο 7), (Νυσταζοπούλου Μαρία).

OIKONOMIDIS Dim. 1920. *Ο Πόντος και τα δίκαια του εν αυτώ Ελληνισμού.* Athènes (Οικονομίδης, Δημ.).

OLIPHANT, L. 1853. *The Russian Shores of the Black Sea.* Edinburgh. [Athens, British School, Finlay: B 205].

P. M. K. 1866. «Περί Μαριανουπόλεως», revue *Pandore* (Πανδώρα)16 (1866) p. 533-535. [article de Calogeras: Π.Μ. Καλογεράς]

PANARETOS, 1927. *Ο Πόντος ανά τους αιώνας.* Drama (Macedoine)(Πανάρετος).

PANAYOTIDIS Theologos 1919. *Ο εν Ρωσία ελληνισμός.* Athènes (Παναγιωτίδης, Θεολόγος).

PALLAS, P.S. 1802. *Travels through the Southern Provinces of the Russian Empire in the years 1794 and 1794.* London 1802; A. Strahan printer for Longman, and etc., etc. Translated from the German - Dedicated to His Majesty ... Alexander @ @ @.[Dated Akmetshet, 24 April 1801.], 2 volumes. [Athens, British School, Finlay: Office T.4 6-7].

PAVLIDES, Eleftherios 1953. *Ο Ελληνισμός της Ρωσίας και τα τριάντα τρία χρόνια του εν Αθήναις σωματείου των εκ Ρωσίας Ελλήνων,* Athènes (Παυλίδης Ελευθέριος, éditeur).

PALOVSKI A. 1907. *Γενικός οδηγός Μονών και Ιερών Τόπων.* Νιζνίη Νοβγορόντ - Nijni Novgorod, (Παυλόφσκη Α.).

PECHTMALDZIAN, M. G. 1987. *Pamiatniki Armianskih Poselenii,* "Aïstan" (ed). Erevan (in 4o Album avec des vues en noir et blanc des monuments arméniens de la Crimée.).

PETSALIS-DIOMIDIS, N. 1972. «Hellenism in Southern Russia and the Ukrainian Campaign: Their effect on the Pontus Question 1919», *Balkan Studies,* IMXA Thessaloniki 13 (1972).

PIPERIDES, S. 1983. «Οι Πόντιοι στη Νότια Ρωσία της περιφέρειας» Σοχούμ, revue *Ποντιακή Εστία,* no. 53, (Πιπερίδης Σ.).

PITCHER 1972, *Geography of the Ottoman Empire,* Leyden, Brill.

POTOCKI, Jan 1991 (1806). *Au Caucase et en Chine.* Paris, Phebus.

REUILLY, J. 1807. *Travels in the Crimea and along the Shores of the Black Sea,* 1803. London 1807. British School, Finlay: C 100. (Traduit du français: *Voyages en Crimée et sur le bord de la Mer Noire pendant l'année 1803,* Paris 1806.)

ROUX, Jean-Paul 1984. *Histoire des Turcs.* Paris, Fayard.

SAMOUELIDIS. Chr. 1991. *Ιστορία του Ποντιακού Ελληνισμού.* Thessaloniki, Kyriakides (Σαμουηλίδης, Χ.).

SCHNITZER, J. 1855. *Description de la Crimée,* Paris 1855.

SEMENOV, A. 1935, «Der nordpontische Dialekt des Neugriechischen» in revue *Glotta,* Gottingen 23 (1935) pp. 96-107.

SERAFIMOV, S. 1862. *Krymskie Christiane (greki) na severnych beregach Azovskogo Morja.* Cherson 1862.

SERGIEVSKIJ, M.V. 1934. *Mariupolsie Greceskie Govory,* Izvestija Academii Nauk SSSR, Otdelenie Obscestvebbych Nauk. Moscou pp. 533-587.

SMIRNOV, V. D. 1887. *Krymskoe Chanstvo pod verchovenstvom Otoman dkoj Porty do nacala 18 veka,* [Le Khanat de Crimée sous la Porte Ottomane jusqu'au 18ème siècle], Saint Petersbourg.

SOKOLOV, I.I. 1930. «O jazyke Grekov Mariupol'skogo i Stalinskogo. Predvartel' nyi ocerk.» Revue: *Jazyk i Literatura* 6 (1930) pp. 49-67.

SOKOLOV, I.I. 1932. «Mariupol'skie Greci. I. Mariupol'skie Greki do poselenija ich na Ukraine (XV-XVIIIvv)». *Trudy Instituta Slavjanovedenija AN SSSR,* 1 (1932) pp. 297-317.

SPENCER, E. 1854. *Turkey, Russia, the Black Sea and Circassia.* London. [Athens, British School, Finlay: D 150-1].

SPIRIDONOV, D. 1930. «Istorycnyi interes vivcennja govirok Marijupilskych Grekiv» in *Schidnyj Svit,* 12 (1930) pp. 171-181

TILIKIDIS, Grigoris 1921. *Οι Καυκάσιοι Έλληνες προ και μετά την ρωσικήν επανάστασιν,* Athènes (Τηλικίδης Γρηγόρης).

TRIANDAFYLLIDIS Periklis 1866. *Η εν Πόντω Ελληνική Φυλή.* Athènes (Τριανταφυλλίδης Περικλής).
TRIANDAFYLLIDIS Periklis 1870. *Φυγάδες.* Athènes.

TSALACHOURIS, K. 1991. *Ο Ελληνισμός τη Σοβιετικής Ένωσης* 1750-1939, Athènes (Τσαλαχούρης, Κ.).

VALAVANIS K. 1989. *Σύγχρονη γενική ιστορία του Πόντου.* Thessaloniki, Kyriakides (Βαλαβάνης, Κ.).

VASILIEV, A. A. 1936. *The Goths in Crimea,* Cambridge, Mass.

GRAND DICTIONNAIRE BIOGRAPHIQUE HELLENIQUE (*ΜΕΓΑ ΕΛΛΗΝΙΚΟΝ ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΛΕΞΙΚΟΝ*) (Vovolinis S.A and Vovolinis K.A. editors), Athens, Viomichaniki Epithéorisis c. 1957-59, [voir Γιαννικέσης, Μαρασλής, Καποδίστριας, etc.]

ENCYCLOPEDIE DE l'HELLENISME DU PONT 1991: *Εγκυκλοπαίδεια του Ποντιακού Ελληνισμού. Ο Πόντος, ιστορία, λαογραφία και πολιτισμός,* 2 vols., ed. Malliaris-Paideia, Thessaloniki.

ENCYCLOPEDIA BRITANNICA, edition 1911/14 , «Mariupol».

ENCYCLOPEDIE HELIOS (*ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΙΚΟ ΛΕΞΙΚΟ ΗΛΙΟΥ*), «Μαριούπολις» [επίσης αναφέρεται στον αρχικό εποικισμό και το Λεξικό του ΠΑΠΥΡΟΥ- Voir aussi Dictionnaire PAPYROS].
LOGIOS HERMIS (*ΛΟΓΙΟΣ ΕΡΜΗΣ*) revue, Vienne 1808-1815.

THE OXFORD DICTIONARY OF BYZANTIUM, 1991, Oxford University Press (Dubarton Oaks).

ISTRATI, Panait 1929. *Vers l'autre flamme,* vols 1-3, Paris, Les Editions Rieder, Témoignages.

KAZANTZAKIS, Nikos, *Ρουσία* (Ταξιδιωτικό), Αθήνα [Σχεδόν καμία αναφορά στον Ελληνισμό]

Αρχαιολογία, Αρχιτεκτονική

Παρθενώνας και Ναός του Διός: Τυπολογικές διαφοροποιήσεις και ομοιότητες

Λέξεις κλειδιά: *αρχαίος νεώς, δωρικός ρυθμός, ζωφόρος, μετόπη, Ναός του Ολυμπίου Διός, Παρθενώνας, Ποικίλη Στοά, σηκός, χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς, χρυσελεφάντινο άγαλμα του Διός*

Κ. Καλογερόπουλος, Δρ. Πανεπιστημίου Αιγαίου:

Abstract

This essay provides a brief overview and description of the rhythm and sculptural decoration of the Parthenon and the temple of Zeus at Olympia. The two temples are considered typologically Doric. The typology is relativized, however, if differences observed are taken into account, due to the introduction of Ionic and Cycladic elements in the construction of the Parthenon, and the creative pressure exerted by the Temple of Zeus on the Parthenon and vice versa -at least in the sculptural program of Phidias concerning the two monumental statues of Athena and Zeus. The aim is to identify possible differences and similarities, but also the way in which the two temples represent the spiritual and cultural ideal of the Athenian city-state and the Eleans common.

Στο παρόν δοκίμιο επιχειρείται σύντομη επισκόπηση και περιγραφή του ρυθμού και του γλυπτού διακόσμου του Παρθενώνα και του ναού του Διός στην Ολυμπία. Οι δύο ναοί θεωρούνται τυπολογικά δωρικού ρυθμού. Η τυπολογία σχετικοποιείται, ωστόσο, αν λάβει κανείς υπόψη του τις διαφορές που παρατηρούνται εξαιτίας της εισαγωγής ιωνικών και κυκλαδικών στοιχείων στην οικοδόμηση του Παρθενώνα, τη δημιουργική πίεση που άσκησε το οικοδομικό πρόγραμμα του Ναού του Διός στον Παρθενώνα και τανάπαλιν, όσον αφορά τουλάχιστον στο γλυπτικό πρόγραμμα του Φειδία και την κατασκευή των δύο μνημειακών διαστάσεων αγαλμάτων, της Αθηνάς και του Διός. Στόχος είναι ο εντοπισμός πιθανών διαφορών και ομοιοτήτων, αλλά και του τρόπου με τον οποίο οι δυο ναοί αντιπροσωπεύουν το πνευματικό και πολιτισμικό ιδεώδες της αθηναϊκής πόλης-κράτους και του κοινού των Ηλείων.

Ο Παρθενώνας

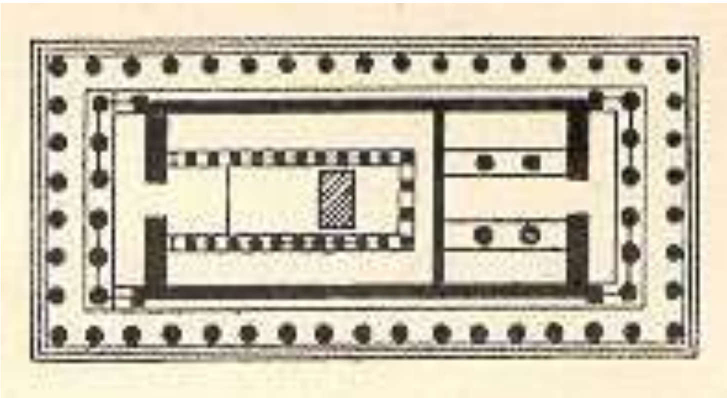
Ο Παρθενώνας όπως τον γνωρίζουμε, οικοδομήθηκε επί της εποχής του Περικλή και είναι ουσιαστικά επέκταση και διεύρυνση ενός παλαιότερου Παρθενώνα. Το μεγαλύτερο τμήμα του είναι οικοδομημένο από ανακυκλωμένο μάρμαρο λατομημένο και επεξεργασμένο για το προγενέστερο οικοδόμημα[20]. Επιπλέον, ο Περίκλειος Παρθενώνας μπορεί να θεωρηθεί αποκορύφωμα μιας τοπικής παράδοσης αρχιτεκτονικών και γλυπτικών εργαστηρίων της Ακρόπολης παλαιότερης και ευρύτερης από εκείνη που υπονοείται στην οικοδόμηση του παλαιότερου Παρθενώνα. Ο σηκός του (με δύο δώματα χωρισμένα από έναν συμπαγή τοίχο ανάμεσα σε δύο ασυνήθιστα προπύλαια) προβλεπόταν όχι μόνο στο σχέδιο του παλαιότερου Παρθενώνα, αλλά και στο σχέδιο του *αρχαίου νεώ*, του αρχαίου ναού δηλαδή

[20] Βλ. Hill 1912, 535-558. Επίσης, Korres 1994, 56-58 και Hurwit 1999, 165-166.

της Αθηνάς Πολιάδος που κατασκευάστηκε στα τέλη του 6ου ΠΚΕ αι. στη βόρεια πλευρά της κορυφής[21].

Επιπλέον, η εισαγωγή ιωνικών στοιχείων στο δωρικό αρχιτεκτονικό πλαίσιο του Παρθενώνα απαντάται όχι μόνο στον *αρχαίο νεώ* αλλά και στον παλαιότερο Παρθενώνα[22] και την Αγορά, όπου η δωρική Ποικίλη Στοά (Πεισιανάκτειος) έφερε εσωτερικούς ιωνικούς κίονες. Απαντάται, επίσης, σε σύνθετους ναούς, όπως ο ναός της Αθηνάς του τέλους του 6ου ΠΚΕ αιώνα στην Ποσειδωνία (Paestum)[23].

Ο νεότερος Παρθενώνας οικοδομήθηκε από τους αρχιτέκτονες Ικτίνο και Καλλικράτη προς τιμήν της θεάς Αθηνάς κατά την περίοδο 447-432 ΠΚΕ. Ο νεότερος ναός θεωρείται ένα από τα αρτιότερα οικοδομήματα[24]. Ο ναός είναι περίπτερος, με 17 κίονες δωρικού ρυθμού κατά μήκος και 8 κατά πλάτος. Η εσωτερική κιονοστοιχία είναι ιωνικού ρυθμού και όχι δωρικού[25] και φέρει ζωφόρο, αντί για τα τρίγλυφα και τις μετόπες του δωρικού ρυθμού[26]. Ο ορθογώνιος σηκός του οικοδομήματος χωρίζεται σε δύο άνισα τμήματα και περιβάλλεται από κιονοστοιχία, όπως φαίνεται στην κάτοψη (εικ. 1).

Εικ. 1 Κάτοψη του Παρθενώνα

Στον ναό βρισκόταν το μοναδικό μνημειακό γλυπτό έργο του Φειδία, το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς Παρθένου[27], το οποίο στήθηκε στον Παρθενώνα, το 438 ΠΚΕ. Η μορφή του σήμερα είναι γνωστή από αρχαίες περιγραφές του Πλίνιου (36.19) και του Παυσανία (1.24.7), όπως και από αντίγραφα (βλ. αγαλμάτιο του Βαρβακείου, αγαλμάτιο της Πάτρας, Αθηνά Lenormant και Αθηνά Περγάμου)[28]. Σύμφωνα με τις περιγραφές πηγών που αναφέρονται στη μορφή του αγάλματος, φαίνεται πως το γλυπτό ήταν όρθιο με ύψος περίπου 11,5 μ. Η θεά φορούσε χαρακτηριστικό πέπλο στις απεικονίσεις της και μικρή

[21] Βλ. Hurwit 1999, 121-123. Ο Κορρές θεωρεί ότι το Ερεχθείο είναι ένας άλλος διπλός ναός που υποδηλώνει την ύπαρξη αποκλειστικής αρχιτεκτονικής παράδοσης στην αθηναϊκή ναοδομία, βλ. Korres 1994, 92.

[22] Ridgway 1999, 199.

[23] Για την Πεισιανάκτειο Στοά βλ. Camp 1986, 66-72. Για τον ναό της Αθηνάς στην Ποσειδωνία βλ. Pedley 1990, 54-59. Για τη μίξη Δωρικών, Ιωνικών και Κυκλαδικών στοιχείων στον Παρθενώνα βλ. Korres 1994, 84-88.

[24] Μαστραπάς, 1994, 105.

[25] Banister 1905, 119-123.

[26] Μαστραπάς 1994, 105-107.

[27] Lapatin 2001, 63.

[28] Boardman, 1993, εικ. 97. Αθηνά Lenormant, 2ος αι. ΠΚΕ, Αθήνα ΝΜ 128. Boardman 1993, εικ.

99. Αγαλμάτιο Πάτρας, 2ος αι.ΠΚΕ. Boardman, 1993, εικ. 98.

αιγίδα με γοργόνειο (Μέδουσα). Στο ένα χέρι κρατούσε Νίκη και στο άλλο δόρυ. Στα πόδια της βρισκόταν ασπίδα και κοντά στο δόρυ της φίδι[29].

Ο Παρθενώνας φέρει μεγαλύτερο γλυπτό διάκοσμο από άλλους δωρικούς ναούς. Οι μετόπες ανατολικά απεικονίζουν τη Γιγαντομαχία, δυτικά τη μάχη των Αθηναίων και των Αμαζόνων, νότια την Κενταυρομαχία και βόρεια σκηνές του Τρωικού πολέμου. Τα αετώματα κοσμούν αγάλματα σε φυσικό μέγεθος, με θέμα τη γέννηση της Αθηνάς ανατολικά και τη διαμάχη της Αθηνάς με τον Ποσειδώνα δυτικά. Η διακοσμητική ζωφόρος διατρέχει τον σηκό και αντλεί τη θεματολογία της από την πομπή του εορτασμού των Παναθηναίων[30].

Εικ. 2 Άποψη της νότιας πλευράς των μετοπών με θέμα την Κενταυρομαχία

Συνεπώς ο Παρθενώνας υπήρξε προϊόν τόσο της τοπικής όσο και της ευρύτερης ελληνικής αρχιτεκτονικής παράδοσης τις οποίες υπερέβη, καθώς το οκτάστυλο περίπτερο σχέδιό του με εξάστυλο σηκό και διπλό πρόστυλο θεωρείται μοναδικό[31]. Παρά την πλούσια διακόσμηση το αρχιτεκτόνημα έχει ιδιαίτερα αρμονικό χαρακτήρα, που εκφράζει το αισθητικό ιδεώδες του κλασικού πνεύματος. Στον γλυπτό διάκοσμο του ναού καταγράφεται η συμμετοχή των πολιτών στα κοινά της αθηναϊκής πόλης-κράτους, δηλαδή στους εορτασμούς της πόλης, αλλά και στις δημοκρατικές λειτουργίες της Εκκλησίας του Δήμου. Μέσω της τέχνης μορφοποιούνται τα ιδεώδη, η πνευματική και πολιτική ελευθερία της αθηναϊκής δημοκρατίας[32]. Ο Παρθενώνας λειτουργεί, επίσης, ως σύμβολο της νίκης εναντίον των Περσών, αλλά και της δύναμης της Αθήνας στην εποχή του Περικλή. Έως σήμερα θεωρείται σύμβολο της αρχαίας Ελλάδας, της αθηναϊκής δημοκρατίας και του δυτικού πολιτισμού το σύνολό του[33].

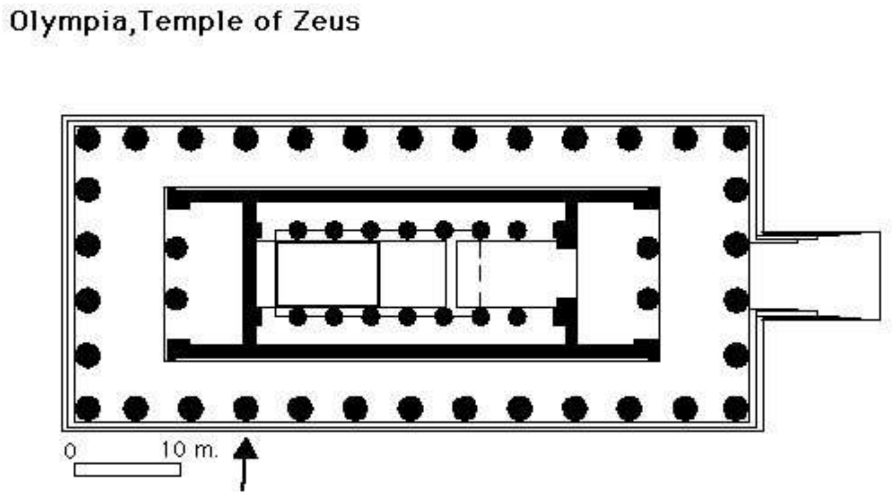
Ο Ναός του Διός στην Ολυμπία

Ο Ναός του Διός στην Ολυμπία, η πεμπτουσία του δωρικού ρυθμού, είναι το μεγαλύτερο αρχιτεκτόνημα από όλα τα πανελλήνια ιερά και που ολοκληρώθηκε σε λιγότερο από μια δεκαετία πριν από την έναρξη των εργασιών στον Παρθενώνα. Το σχέδιο και η σύνθετη φύση του Παρθενώνα οφείλονται περισσότερο στους οικοδόμους της ύστερης αρχαϊκής

[29] Boardman 1993, 130-131.
[30] Πλάντζος 1999, 246.
[31] Korres 1994, 59.
[32] Σουέρεφ 1999, 173.
[33] Beard 2010, 118.

περιόδου στην κορυφή της Ακρόπολης. Ωστόσο, ο Ναός του Δία ήταν ο άμεσος πρόδρομος που προσπάθησαν συνειδητά να ανταγωνιστούν και να ξεπεράσουν ο Φειδίας, ο Ικτίνος και ο Καλλικράτης. Ο νέος, φορτωμένος με γλυπτικό διάκοσμο Ναός του Διός φαίνεται ότι άσκησε μεγάλη δημιουργική πίεση στους κατασκευαστές του Παρθενώνα[34].

Ο Ναός του Διός φαίνεται ότι σχεδιάστηκε από τον Λίβωνα τον Ηλείο[35], κατά την πρώιμη κλασική περίοδο μετά την καταστροφή της Πίσας από τους Ηλείους περί το 470 ΠΚΕ και ολοκληρώθηκε αρχιτεκτονικά, όταν οι Σπαρτιάτες στερέωσαν επιχρυσωμένη ασπίδα με γοργόνειο στην κορυφή του ανατολικού αετώματος μετά τη μάχη της Τανάγρας το 457 ΠΚΕ[36]. Ο ναός είναι ο μεγαλύτερος της Πελοποννήσου και ήταν αφιερωμένος στον θεό Δία και θεωρείται κανόνας της δωρικής ναοδομίας[37]. Οι σκαλιστές μετόπες και τα τρίγλυφα, που αποτελούν τη βάση για τα αετώματα κοσμημένα με γλυπτά του αυστηρού ρυθμού, αποδίδονται σε «άγνωστο γλύπτη της Ολυμπίας»[38]. Η κύρια κατασκευή του κτιρίου έγινε με ντόπιο ασβεστόλιθο, που επικαλύφθηκε με λεπτό στρώμα κονιάματος προκειμένου να προκαλεί την εντύπωση μαρμάρου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για τον γλυπτό διάκοσμο του ναού.

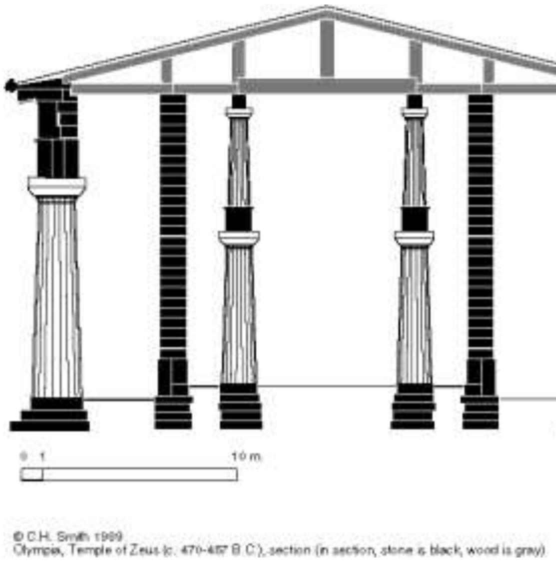

Εικ. 3 Κάτοψη του ναού του Διός.

Το κτίσμα ως προς την κάτοψή του είναι δωρικός περίπτερος ναός, με 6 κίονες κατά πλάτος και 13 κατά μήκος. Ο στυλοβάτης του έχει μήκος 64,12 μ. και πλάτος 27,68 μ. και οι κίονές του ύψος 10,51 μ. Ο ναός είναι διπλός, με τον σηκό του χωρισμένο σε πρόναο, κυρίως ναό και οπισθόδομο. Η είσοδος είναι προσανατολισμένη ανατολικά. Εσωτερικά, ο ναός διαθέτει αμφίπλευρα κιονοστοιχίες τοποθετημένες πλησίον της τοιχοποιίας, όπως φαίνεται στη σχεδιαστική τομή του (εικ. 4). Με αυτό τον τρόπο διαμορφώθηκαν τρία κλίτη, με το μεσαίο να είναι σε πλάτος διπλάσιο των πλευρικών. Ο ναός θεωρείται η καθαρότερη μορφή εφαρμογής του δωρικού ρυθμού[39].

---

[34] Για τον ανταγωνισμό ανάμεσα στους δύο ναούς βλ. την άποψη του Osborne 2000, 234.
[35] Για το όνομα και την καταγωγή του αρχιτέκτονα βλ. Παυσανίας 5.10.3.
[36] Η ημερομηνία έναρξης εξάγεται από τον Παυσανία. 5.10.2, και τον Διόδωρο τον Σικελιώτη 11.54.1. Η ημερομηνία λήξης επίσης από τον Παυσανία, όπου αναφέρεται και το σχετικό αφιέρωμα των Λακεδαιμονίων 5.10.4.
[37] Κόμβος Οδυσσέας: Ναός του Δία την Ολυμπία, διαθέσιμο online.
[38] Stewart 1983, 133.
[39] Patay-Horváth 2015, 17.

Εικ. 4 Τομή του ναού του Διός κατά τον C.H. Smith 1989.

Ο πλούσιος γλυπτός διάκοσμος του ναού, από παριανό μάρμαρο, χρονολογείται γύρω στο 460 ΠΚΕ και αποτελεί έξοχο δείγμα του λεγόμενου Αυστηρού Ρυθμού της πρώιμης κλασικής γλυπτικής. Στην ανατολική πλευρά το θέμα στο αέτωμα προέρχεται από τον τοπικό μύθο του Πέλοπα, που ήθελε ως γυναίκα του την Ιπποδάμεια, την κόρη του βασιλιά της Πίσας Οινόμαου. Ο Οινόμαος τον προκάλεσε σε αρματοδρομία, την οποία κέρδισε τελικά ο Πέλοπας μαζί με την Ιπποδάμεια και την εξουσία στην Πίσα. Στο αέτωμα του αποτυπώνεται η ιστορική νίκη των Ηλείων επί της Πίσας, με τον Δία σε ρόλο διαιτητή.

Εικ. 5 Ηρακλής και ταύρος της Κρήτης σε μετόπη από τον ναό του Δία στην Ολυμπία, περ. 460 ΠΚΕ.

Στο δυτικό αέτωμα οι παραστάσεις αντλούνται θεματολογικά από την Κενταυρομαχία και την απόπειρα απαγωγής των Λαπιθών από τους Κενταύρους στον γάμο του Πειρίθου. Κεντρική μορφή είναι εδώ ο θεός Απόλλων[40]. Από τις μετόπες, μόνο αυτές των κατά πλάτος πλευρών φέρουν γλυπτό διάκοσμο στον οποίο αποδίδονται οι άθλοι του Ηρακλή κατ' εντολή του Ευρυσθέα, με τη συμπαράσταση της Αθηνάς. Οι παραστάσεις του δυτικού αετώματος αποκαλύπτουν μια νέα και ιδιαιτέρως αθηναϊκή εκδοχή ή σκηνή της ιστορίας, με τη δράση να λαμβάνει χώρα στη γαμήλια γιορτή και όχι έξω από την πόρτα, με τον

[40] Neer 2012, 229.

Θησέα (του οποίου η εικονογραφία είναι Αττική)[41]. Ορισμένοι μελετητές θεωρούν ότι το δυτικό αέτωμα είναι, από ορισμένες απόψεις, μνημειοποίηση σε μάρμαρο τοιχογραφίας, πιθανώς του Μίκωνα, στο Θησείο στην Αθήνα (περ. 475 ΠΚΕ) που ενέπνευσε καλλιτέχνες της ερυθρόμορφης αγγειογραφίας, όπως ο ζωγράφος των μαλλωτών (δασύτριχων) σατύρων[42].

Ο ναός ήταν γνωστός για το μνημειακό χρυσελεφάντινο άγαλμα του Δία, έργο επίσης του Φειδία, φιλοτεχνημένο σε εργαστήριο της Ολυμπίας[43]. Το μνημειακών διαστάσεων έργο φέρεται πως είχε ύψος περίπου 13 μέτρα και στο κεφάλι του είχε τοποθετημένο στεφάνι από κλαδιά ελιάς. Στο δεξί του χέρι κρατούσε Νίκη, επίσης κατασκευασμένη από ελεφαντόδοντο και χρυσό και στο αριστερό του χέρι σκήπτρο φιλοτεχνημένο από πολλά είδη μετάλλων, με αετό στην κορυφή του. Τα σανδάλια του ήταν φιλοτεχνημένα από χρυσό, όπως και ο χιτώνας του. Τα ενδύματα του ήταν σκαλισμένα με ζώα και με κρίνα. Ο θρόνος του φέρεται πως ήταν διακοσμημένος με χρυσό, πολύτιμους λίθους, έβενο, και ελεφαντόδοντο. Το άγαλμα θεωρείτο ένα από τα Επτά Θαύματα του αρχαίου κόσμου[44].

Συμπεράσματα

Και οι δύο ναοί ανήκουν στον δωρικό ρυθμό, αν και με διαφορετικό τρόπο, καθώς ο Παρθενώνας φέρει ιωνικά και κυκλαδικά στοιχεία στην κατασκευή του. Και οι δύο ναοί είναι σύμβολα νίκης. Ο Παρθενώνας, επιπλέον, υπήρξε σύμβολο των ιδεωδών της αθηναϊκής ηγεμονίας. Κατασκευαστική διαφορά συνιστά το κύριο υλικό οικοδόμησής τους, καθώς ο γλυπτός διάκοσμος και των δύο ναών είναι μαρμάρινος, ενώ και στους δύο φιλοξενείτο μνημειακό έργο του Φειδία.

Ο Παρθενώνας υπήρξε κεντρικό μνημείο της μεγαλύτερης πόλης της κλασικής Ελλάδας. Ήταν το κεντρικό αποθετήριο των αντιλήψεων που είχαν οι Αθηναίοι για τον εαυτό τους. Ήταν η φυσική ενσάρκωση των αξιών τους, των πεποιθήσεών τους, των μύθων τους, των ιδεολογιών τους. Συνεπώς, ήταν τόσο ναός της Αθήνας και των Αθηναίων, όπως και της θεάς της προστάτιδας της πόλης, της Αθηνάς Πολιάδος.

Ο ναός του Δία στην Ολυμπία, με τις μνημειακές διαστάσεις του δεν είναι απλά σύμβολο του κοινού των Ηλείων ή κάποιας πόλης-κράτους. Ο Δίας στην προκειμένη περίπτωση συμβολίζει τη δύναμη όλων των θεών και όλων των Ελλήνων, άλλωστε στην Ολυμπία γίνονται οι Ολυμπιακοί αγώνες, σύμβολο του κοινού των Ελλήνων.

Οι αρχαίοι ελληνικοί ναοί, αντίθετα από τις σημερινές εκκλησίες ήταν τόποι κατοικίας των θεών, όχι οίκοι λατρείας. Θεωρούνταν η οικία λατρευτικών αγαλμάτων, στην οποία οι άνθρωποι μπορούσαν να αποτίσουν φόρο τιμής στους θεούς και να αποθέσουν τις προσφορές τους. Λίγοι εισέρχονταν μόνο μία ή δύο φορές τον χρόνο και στη συνέχεια μόνον ο ιερέας του ναού. Χτίζονταν σε λόφους και ακροπόλεις, προφανώς για να εντυπωσιάσουν τους ξένους που έρχονταν στην πόλη. Οικοδομούνταν για να θαυμάζονται από έξω, αποδίδοντας με τον συμβολισμό τους την ιδεολογία μιας ευρύτερης περιοχής, προσδίδοντας καταγωγή συνδεδεμένη με μυθολογικές απεικονίσεις. Υπό αυτή την έννοια ήταν εμβλήματα όχι μόνο μιας συγκεκριμένης λατρείας, αλλά κοινωνικού *status* και ιδεολογικού προσανατολισμού στο ανταγωνιστικό ενίοτε πεδίο της αρχαίας Ελλάδας

[41] *LIMC* 7, s.v. [J. Neils], 922-951.
[42] Ashmole 1972, 50, επίσης Robertson 1975, 256, 259 και Barron 1984, 201-202.
[43] Baker & Baker 1997, 106-107
[44] Olympia, Temple of Zeus (Building) στον κόμβο Perseus, διαθέσιμο online.

Βιβλιογραφία

Ashmole, B. 1972. *Architect and Sculptor in Classical Greece.* London: Phaidon.

Baker, R.F., Baker, Ch. F. III. 1997. *Ancient Greeks: Creating the Classical Tradition*, USA: Oxford University Press.

Banister, F. 1905. *History of architecture on the Comparative Method*, London: Batsford.

Barron, J.P. 1972. New Light on Old Walls: The Murals of the Theseion. *JHS* 92, 20-45.

Beard, M. 2010. *The Parthenon*. London: Profile Books.

Boardman, J. (1993), *Ελληνική Πλαστική, Κλασσική περίοδος*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Camp, J.M. 1986. *The Athenian agora: excavations in the heart of classical Athens*. London: Thames and Hudson.

Chisholm, H. (ed.) 1911, Libon. *Encyclopædia Britannica* (11th ed.). Cambridge: Cambridge University Press.

Hurwit, J.M. 1999. *The Athenian Acropolis: History, Mythology, and Archaeology from the Neolithic Era to the Present*. Cambridge.

Korres, M. 1994. The Architecture of the Parthenon. In Tournikiotis, P. (ed.) *The Parthenon and Its Impact in Modern Times*, (56-97). Athens: Melissa.

Lapatin, K.D.S. 2001. *Chryselephantine Statuary in the Ancient Mediterranean World*. Oxford: Oxford University Press.

Μαστραπάς, Α.Ν. 1994, *Ελληνική Αρχιτεκτονική από τους πρώιμους ιστορικούς χρόνους μέχρι τη ρωμαιοκρατία*, Αθήνα: Καρδαμίτσας.

Neer, R. 2012, *Greek Art and Archaeology: A New History, c. 2500-c. 150 BCE*, NY: Thames & Hudson.

Osborne, R. 2000. Archaic and Classical Greek Temple Sculpture and the Viewer. In Rutter and Sparkes Rutter, N.K. and Sparkes, B. (eds.) *Word and Image in Ancient Greece,* (228-246), Edinburgh: Edinburgh University Press.

Patay-Horváth, A. 2015, *New Approaches to the Temple of Zeus at Olympia: Proceedings of the First Olympia-Seminar,* 8th-10th May, 2014. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.

Pedley, J. 1990. *Paestum: Greeks and Romans in Southern Italy*. New York: Thames & Hudson.

Πλάντζος, Δ. 1999, Η Τέχνη της Αρχαίας Ελλάδας: Από την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου έως τη ρωμαιοκρατία*,* στο: Παπαγιαννοπούλου, Α. Πλάντζος, Δ. Σουέρεφ, Κ., *Προϊστορική και κλασική τέχνη. Τέχνες Ι: Ελληνικές Εικαστικές Τέχνες. Επισκόπηση Ελληνικής Αρχιτεκτονικής και Πολεοδομίας,* τομ. Α*,* Πάτρα: ΕΑΠ.

Robertson, M. 1975. *A History of Greek Art*. Cambridge: Cambridge University Press.

Stewart, A.F. 1983. Pindaric Dike and the Temple of Zeus at Olympia. *Classical Antiquity,* (2)1, 133-144.

Διαδίκτυο

Banister, F. 1905. *History of architecture on the Comparative Method*, London: Batsford, διαθέσιμο στο https://archive.org/details/historyofarchite00fletuoft, ανάκτηση 20/11/2017.

Κόμβος Οδυσσέας: Ναός του Δία την Ολυμπία, διαθέσιμο στο http://odysseus.culture.gr/h/2/gh251.jsp?obj_id=500, ανάκτηση 20/11/2017.

Κόμβος Οδυσσέας: Αρχαιολογικό Μουσείο Ολυμπίας, διαθέσιμο στο http://odysseus.culture.gr/h/4/gh430.jsp?obj_id=8981, ανάκτηση 20/11/2017.

Olympia, Temple of Zeus (Building), στον κόμβο Perseus διαθέσιμο στο http://www.perseus.tufts.edu/hopper/artifact?name=Olympia%2C+Temple+of+Zeus&object=Building, ανάκτηση 20/11/2017

ARCHIVE ISSN 2654-2366 EBE/NLG